

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI**

**BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE
SOSYAL ETKİLERİ (1203-1757)**

Abdur Rahman FUAD

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**Danışman
Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN**

KONYA – 2018

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	V
TEZ KABUL FORMU.....	VI
ÖNSÖZ	VII
ÖZET.....	VIII
ABSTARCT.....	IX
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU	1
II. KAYNAK TARAMASI VE ARAŞTIRMANIN ÖNEMLİ KAYNAKLARI.....	3
A. Kaynak Taraması Üzerine Genel Bir Değerlendirme	3
B. Araştırmanın Önemli Kaynakları	4
III. ETİMOLOJİSİ AÇIDAN BENGAL BÖLGESİ	7
IV. İSLÂM ÖNCESİ BENGAL'İN DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ.....	10
A. İmparatorluktan Önceki Durumu	10
B. İslâm Öncesi Bengal İmparatorlukları	14

BİRİNCİ BÖLÜM

BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET'İN BAŞLANGICI	19
1.1. DENİZ YOLUYLA TİCARET VE BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂM	19
1.1.1. VIII. Yüzyıldan Önce Arapların Gelişi Üzerine Tarihçilerin İddiaları	20
1.1.2. VIII. Yüzyıldan Sonra Arapların Gelişi Üzerine Tarihçilerin İddiaları.....	21
1.2. KARA YOLUYLA İSLÂM: TÜRKLERİN HİNT ALT KITASINA GELİŞİ.....	28
1.3. MÜSLÜMANLARIN FETHİNDEN ÖNCE GELEN SÛFİ-DERVİŞLER.....	28
1.3.1. Baba Adem Şehit	29
1.3.2. Şah Muhammed Sultan Rûmi	30
1.3.3. Şah Sultan Mahi Savar.....	30
1.3.4. Mahdum Şah Devle Şehit	30

1.3.5. Mahdum Şah Mahmud Gaznevî	31
1.3.6. Şeyh Ferideddin Şekerganja.....	31
1.3.7. Sultan Beyazıt Bistami.....	31

**İHTİYÂRUDDİN MUHAMMED BİN BAHTİYAR HALACÎ'NİN BENGAL'İ FETHİ VE
ONDAN SONRAKİ HÂKİMİYET DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ (1203- 1352)32**

1.1. İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI: 1203-1352	35
1.1.1. Sûfilerin Katkıları	35
1.1.1.1. Şeyh Celalettin Tebrizi.....	35
1.1.1.2. Şah Celal	36
1.1.2. Medrese Yapılması.....	37
1.1.3. Sultanların İslâmiyet'in Yayılışına Katkıları	38

İKİNCİ BÖLÜM

BENGAL BÖLGESİNDE SALTANAT DÖNEMİ (1352-1538).....40

2.1. SALTANAT DÖNEMİNİN TARİHİ SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ	40
2.2. SALTANAT DÖNEMİNDE İSLÂMLAŞMANIN UNSURLARI VE ETKİLERİ....	43
2.2.1. Devlet ve Sultanların Etkileri	43
2.2.2. İslâmiyet'in Yayılışı: Mescit Yapılması.....	45
2.2.3. Medrese Yapılması.....	48
2.2.4. Sûfilerin Gelişi ve Etkileri	49
2.2.4.1. Şeyh Ahi Şiraceddin Osman	49
2.2.4.2. Şeyh Alaval Hak.....	50
2.2.4.3. Şeyh Nur Kutubu'1 Alem.....	50
2.2.4.4. Bedir Şah.....	50
2.2.4.5. Han Cihan Ali.....	51
2.2.5. İslâmiyet'in Yayılışı: Müslüman Âlimlerin Katkısı.....	53
2.2.5.1. Kadı Rüknettın Semerkandî.....	53
2.2.5.2. Şerefettın Ebu Tavama	54
2.2.6. Saltanat Döneminde Bengal Edebiyatı Sayesinde İslâmiyet'in Yayılışı	55

BENGAL BÖLGESİNDE BABÜR İMPARATORLUĞU DÖNEMİ (1576-1757).....58

2.1. BENGAL'İN BABÜR İMPARATORLUĞU HAKİMİYETİNE GİRMESİNE GENEL BİR BAKIŞ.....59

2.2. BABÜR İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI.....62

2.2.1. Medrese ve Mescit Yapılması63

2.2.2. Babür İmparatorluğu Döneminde Bengal Edebiyatı ve İslâmiyet'in Yayılışı.....66

2.2.3. Doğu Bengal'de İslâmiyet'in Yayılışına Dair Orman Temizlenmesi Meselesi...68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BENGAL BÖLGESİNDE MÜSLÜMAN SAYISININ ÇOĞALMASI KONUSUNDA

TARİHİ TEORİLERİN ANALİZİ.....72

3.1. Göç Teorisi73

3.2. Kılıç Teorisi74

3.3. Yakınlaşma Teorisi74

3.4. Sosyal Yapıdan Kurtuluş Teorisi75

İSLÂMİYET'İN YAYGINLAŞMASINDA OLUMSUZ SOSYAL UNSURLAR.....85

3.1. Sûfilerin Fikir Ayrılıkları ve Bengal Halkı.....85

3.2. Bengal'de Pirizm ve Halk Düşüncesi.....87

3.3. Edebiyat Etkisi ve Halk Düşüncesi89

SONUÇ 92

BİBLİYOGRAFYA.....94

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	ABDUR RAHMAN FUAD		
	Öğrenci Numarası	158110021009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI / İSLAM TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	☐	
		Doktora	☐	
Tezin Adı	BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE SOSYAL ETKİLERİ (1203-1757)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Abdur Rahman FUAD

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	ABDUR RAHMAN FUAD
	Numarası	158110021009
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI / İSLAM TARİHİ
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN
	Tezin Adı	BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE SOSYAL ETKİLERİ (1203-1757)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan "BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE SOSYAL ETKİLERİ (1203-1757)" başlıklı bu çalışma 29/11/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda **oybirliği/oyçokluğu** ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN	
2	Doç. Dr.	Mithat ESER	
3	Dr. Öğr. Üyesi	Ali DADAN	

ÖNSÖZ

Bengal bölgesinde İslâmiyet'in gelişi, bölgenin toplum hayatı oluşturmasında önemli rol oynamıştır. 1203 yılından bölgeye siyasî anlamda İslâm'ın girmesinden sonra, sûfî dervişler vasıtasıyla Müslümanlık çok yaygın hale gelmiştir ve Bengal'in çeşitli bölgelerinde İslâmlaşma faaliyetleri başlamıştır. XVIII. yüzyıla kadar devam eden Bengal'deki Müslümanların hakimiyeti sırasında İslâm'ın yayılması için çalışılmıştır. Başta sultanların yardımı ve meşhur sûfîlerin katkısı Müslümanlığın yayılmasında çok önemlidir. Bu sûfîlerin bir bölümü zaman geçtikçe yerli sosyal unsurlardan etkilenmiştir. Bengal kültürü, milattan hemen sonra bölgeye dışarıdan gelen Aryanlar tarafından bozguna uğramıştır. Bunun için Bengal kültürü kendi saflığından çıkmıştır.

Bengal bölgesine İslâmiyet'in girişi iki yol ile gerçekleşmişse bile bu konu hakkında günümüzde bazı tartışmalar mevcuttur. Mescit ve medreselerin ortaya çıkmaları ile birlikte İslâmiyet'in yayılışından bahsedilse de diğer faktörler de İslâmiyet'in yayılması adına önemli katkıda bulunmuştur. Bölgedeki İslâmiyet'in yayılışı üzerine tarihçilerin aktardığı bilgiler farklı bakış açılarına sahip olsa da bu araştırmada konuyla ilgili farklı kaynak ve araştırmalardan yararlanılarak daha düzenli ve sağlam bir araştırma yapma tercih edildi.

Bu araştırmada konular imkanlar ve ulaşılabilen kaynaklar ölçüsünde incelenip çalışılmıştır. Araştırmaya başlamadan önce konuyu belirleyip tez önerisini hazırlarken ve araştırma boyunca değerli görüşlerine başvurduğum zamanımı, ilgisini benden esirgemeyen, bana tezin kontrolünde her türlü yardımı yapan saygı değer danışmanım Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e çok teşekkür ederim.

Abdur Rahman FUAD

Aralık 2018

KONYA

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	ABDUR RAHMAN FUAD		
	Numarası	158110021009		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI / İSLAM TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	■	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Tezin Adı	BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE SOSYAL ETKİLERİ (1203-1757)			

ÖZET

Bu araştırmanın asıl amacı Bengal'de İslamlaşma konusunda Batılı tarihçiler tarafından ortaya konulan tartışmalı teorilerin bir analizini yapıp ortak bir sonuca ulaşmaktır. Ayrıca bu çalışmanın diğer amacı ise Türkçe'de bu başlık üzerine akademik çalışmaların olmaması nedeniyle konuyla ilgili tarihsel olayları veya ifadelerin hepsini bir araya getirerek yeni bir tezin ortaya sunulmasıdır. Bu araştırma yapılırken Bengalce ve İngilizce ana kaynakların yanında ikincil kaynaklar da kullanılmaya çalışılmıştır.

Bengal bölgesinin İslamlaşması ve Müslümanların tarihi, 1203'te Bengal bölgesini fetheden İhtiyaruddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî döneminden önce başlamıştır. Çok önceden Müslümanlar ticaret amacıyla Bengal bölgesine geliyordu. Diğer taraftan sûfilerin gelmesi ile Bengal halkının müslümanlaşması ortaya çıkmıştır. Bazı doğal sebeplerin yanında bir taraftan Müslüman yöneticilerin yumuşak davranışıyla, diğer taraftan da sûfiler ve âlimlerin sayesinde Müslümanların sayısı artmaya başlamıştır. Ancak XVI. yüzyıldan sonra hem sûfilerin bir kısmı Brahmanların İslam dışı din ve sosyal etkilerinden etkilenmiştir. Hem de Hindu dininden İslam'a geçen yeni Müslümanlar eski sosyal ve kültürel adetlerini devam ettirmeye çalışmıştı. Sûfiler de eski sosyo-kültürel adetleri için Bengal halkına mâni olmamıştır. Son olarak, Bengal Müslümanların sosyo-kültürel probleminin ortaya çıkışı nasıl ve nereden olduğunu bahsetmeye çalışılmıştır.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Author's	Name and Surname	ABDUR RAHMAN FUAD		
	Student Number	158110021009		
	Department	ISLAMIC HISTORY		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	■	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Title of the Thesis/Dissertation	THE SPREAD OF ISLAM IN BENGAL REGION AND SOCIAL EFFECTS (1203-1757)			

ABSTRACT

The basic purpose of this research is to analyse the Western historians' controversial theories about the Islamization in Bengal and by which, we have reached in a tangible solution. Moreover, another purpose of this thesis is to give an innovative shape in the research by coalescing all of the historical data and events, which are related to the thesis theme. In addition, the scarcity of academic works in Turkish literature about on this topic is another core reason for this research work. By the way, to enhance the quality of this academic research, mainly we have focused on related primary sources and secondary sources both in Bengali and English literatures.

However, after the 16th century, some of Sufis, were affected by the Brahmins' non-Islamic social and religious activities. Moreover, the new Muslims who were converted from Hinduism to Islam, had tried to maintain their old social and cultural traditions. In this way, the Sufis did not interrupt them for accepting their old socio-cultural traditions. Finally, we have tried to discuss the appearance of socio-cultural problems of the Bengali Muslims.

KISALTMALAR

- b.** : İbn veya bin
bkz. : Bakınız
byy. : Baskı yeri yok
cev. : Çeviren
DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed. : Editör
et. : Erişim Tarihi
haz. : Hazırlayan
H.z. : Hazret-i
M.Ö. : Milattan Önce
M.S. : Milattan Sonra
ö. : Ölüm Tarihi
s. : Sayfa
ss. : Sayfa Aralığı
vb. : Ve benzeri
vd. : Ve devamı
thk. : Tahkîk
UNESCO : Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu
yyy. : Yayın Yılı Yok

GİRİŞ

Bengal bölgesinin tarihi sürekli olarak tartışmaların odağında olan bir konudur. Çünkü Bengal bölgesi yakın tarihte ikiye bölündükten sonra¹ bu meseleye daha ciddi bir dönüş yapılmıştır. Bir taraftan bir Müslüman devleti ve diğer taraftan bir Hindû devleti oluştuktan sonra Müslümanlar ve Hindûlar arasında zihinsel, dinî ve sosyo-kültürel açıdan bir çatışma başlamıştır. Bizim çalışmamız Bengal bölgesi üzerine olsa da Müslüman sayısı açısından Bangladeş (Doğu-Bengal) ilk sıradadır.

Günümüzde, Bangladeş tek bir Müslüman devlettir ki onun sınırında diğer bir Müslüman devlet yoktur. O halde, günümüz Bangladeş'in dünyada Müslüman bir devlet olarak ortaya çıkmasını harikulâde bir olay olarak değerlendirebiliriz. Hindistan'ın Doğu kısmında yer alan Bengal bölgesi, Budistlerden sonra Hindûların bir üssü olarak bilinmekteydi. Fakat bu bölgede Müslümanların ortaya çıkışı dikkat çekicidir. Bölgedeki İslâmlaşmanın süreci ile Hindistan'ın diğer yerlerindeki İslâmlaşmanın süreci aynı zamanda devam ettiyse bile Hindistan'ın Müslümanların sayısı ve faaliyetlerine göre fazla gözümüze çarpmamaktadır. Hindistan'ın sosyal oluşumunun aynı şekillerini Bengal bölgesinde de bulmak mümkündür.

I. ARAŞTIRMANIN AMACI VE METODU

“*Bengal Bölgesinde İslâmiyet'in Yayılışı ve Sosyal Etkileri (1203²-1757)*” başlıklı tezimiz giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın amaçları şunlardır: *Birinci olarak*, Bengal bölgesindeki İslâm hakkında yapılan çalışmalarda sadece siyasî konulara önem verilip sosyal konulara önem verilmemesi. *İkinci olarak*, Bengal bölgesindeki İslâmlaşma üzerine Bengalce önemli çalışmalar olsa bile sosyal bağlantısı altında İslâmiyet'in yayılışı üzerine çalışmaların fazla bulunmaması. *Üçüncü olarak*, sosyal etkiler altında İslâmiyet'in yayılışıyla ilgili bazı araştırmalarda bilimsel metod uygulanmayarak objektif yaklaşılmaması ve sadece olumlu etkiler üzerinde durulması. *Dördüncü olarak*, bu bölgede İslâmiyet'in yayılışına dair sosyal faaliyetlere çok önem verilip bazı tarihi iddiaların reddedilmesi. *Beşinci olarak*, konularla

¹ Bengal bölgesi 1947'de siyasî bir nedenle bölünmüştür. Doğu Bengal, 1971'den sonra Bangladeş adı ile ortaya çıkmıştır (Fakat 1947-1971 arasında Bangladeş, Doğu Pakistan olarak tanınmaktaydı). Batı Bengal (Kalküta) ise Hindistan ile kalmıştır.

² Bengal bölgesinde siyasî olarak İslâmiyet'in girişi genel olarak 1203 olarak kabul edilmektedir. Ancak bazı kaynaklarda bunu bazen 1202, bazen de 1204 ve 1205 olarak geçmektedir. Tarihçilere göre, yıl olarak bu husus tartışmalı bir konudur. Daha detaylı bilgi için Bkz. Chowdhury, Abdul Momin, *Dynastic History of Bengal*, The Asiatic Society of Pakistan, Asiatic Press, Dhaka, 1967, ss. 252-259.

ilgili tarihsel olayları veya ifadelerin hepsini bir araya getirerek yeni bir tezin sunulması. *Altıncı olarak*, Türkçe olarak Bengal bölgesi üzerinde bazı küçük çaplı çalışmalar bulunsa dâhi konumuz ile ilgili başlık üzerine hiç bir çalışmanın olmamasıdır.

Tez önerisini hazırlanırken belli bir zaman dilimi (1203-1757) tespit edildi. Bunun sebebi Bengal bölgesine siyasi olarak İslâmiyet'in girmesi XIII. yüzyılın başlarında gerçekleşmesi ve özgür Bengal hükümetlerinin İngilizler tarafından tahttan indirilmesi 1757 yılına tekabül etmesidir. Bu dönem içinde Bengal tarihi sosyal, siyasî, ekonomi ve dinî açıdan çok değişmiştir. Bengal bölgesindeki İslâmiyet'in yayılışı ve etkilerini anlamak için bunların birbiri ile bağlantısı iyi bilinmelidir. Fakat biz tezimizde konuların genişliği ve tez hacmi açısından burada ağırlıklı olarak sosyal durumu ele alıp duruma göre diğer konulardan da kısaca bahsettik. Yukarıda beyan edilen zaman içinde geçen saltanat ve Babürlü imparatorluğu dönemine ait Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışına dair ayrıntılı bir bakıştan sonra olumsuz bazı sosyal etkilere rağmen İslâm nasıl yayıldığını anlatmaya çalıştık.

Bölmeleri şekillendirirken kronolojik bir usul takip edilmiştir. Tezimizin giriş bölümünde Bengal bölgesinin İslâm'dan önceki durumuna genel bir bakış vermeye çalıştık. Sonra üç bölümü ile ana konumuzu izah etmeye çalıştık. **Birinci bölümde**, Bengal bölgesinde İslâmiyet'in başlangıcı nasıl, ne zaman ve kimler sayesinde gerçekleşmiştir, onun genel bir değerlendirmesini yaptık. **İkinci bölümde**, Saltanat dönemi ve Babürlü İmparatorluğu dönemi olarak ikiye bölünüp her dönemine ait genel bir bilgi verdikten sonra İslâmlaşmanın önemli unsurlarını ayrı ayrı çizmeye çalıştık. Bunlara ayrı ayrı değinirken o unsurlara katkı sağlayan kişilerin adlarını da zikrettik. **Üçüncü bölümde**, ilk kısımda Bengal bölgesinde Müslüman sayısının çoğalması konusunda tarihi teorilerin analizi üzerine bir değerlendirme yaparak bir sonuca ulaştık. İkinci kısımda Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışına dair sosyal katkısının olumlu olumsuz açıdan bir incelemesi yer almaktadır. Burada Bengal halkının İslâm'a geçerken hangi unsurların olumsuz etkileri olduğunu beyan etmeye çalıştık.

Tezimiz ile ilgili kaynaklar üç kısma ayrılmaktadır: *İlk olarak*, Bengalce kaynaklardan, bazıları birincil diğerleri ise ikincil kaynaklar olmak üzere faydalandık. Bazı kaynakları İngilizce'den çevirerek kullandık. Bazen bilginin doğrulanması için ikisinden de istifade ettik. Diğerleri XX. yüzyıl içinde yayımlanan önemli eserlerdir. *İkinci olarak*, tez konusuyla ilgili

yazılmış olan İngilizce eserler ve makalelerden faydalandık. *Üçüncü olarak*, bazı çağdaş Türkçe kaynaklardan faydalandık.

II. KAYNAK TARAMASI VE ARAŞTIRMANIN ÖNEMLİ KAYNAKLARI

A. Kaynak Taraması Üzerine Genel Bir Değerlendirme

Hint alt kıtasının tarihi konusunda yazılan eserler oldukça fazladır. Bu konuda hem İslâmiyet hem de sosyal, ekonomi, kültür ve din ile ilgili eserler mevcuttur. Çünkü tarihin ilk çağlarından itibaren yerleşik bir hayat olması sebebiyle genelde yapılan çalışmalar dil üzerine olmuştur. Fakat tarihsel bir kıta olarak, bunun hakkında yazılmış olan eserleri farklı dillerde bulmak mümkündür. Ancak, Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışı konusunda Bengalce araştırma eserleri veya makaleleri dışında İngilizce de dâhil³, diğer dillerde kaynak bulmak pek kolay değildir. Fakat Hindistan'daki İslâmlaşma ile ilgili konular üzerine küçük çaplı çalışmalar bulunmaktadır. Bunun yanında şunları da belirtmekte fayda var ki- 1. Saltanat dönemi ve Babürlü İmparatorluğu dönemine ait sayılı tarihi eserler varsa bile öncelikle Bengal tarihinin İslâmlaşması konusuna bunları dâhil etmek mümkün değildir. Ancak, Delhi'ye ait siyasî konularla dolu olan bu eserleri⁴ bazen Bengal siyasetinden bahsedilse bile Sultan veya İmparatora savunan methedici metinler bulunmaktadır.⁵ Bunun bir sebebi ise, yazarların onların makamına çalışmasıdır. 2. İngilizler sayesinde Hint alt kıtası, sömürgecilik altında kaldığı için o zamandan beri onların özel kurumları bu bölgedeki konular üzerine araştırma yapmışlardır. Bu temel araştırmalar İngilizler tarafından bazen Bengal Müslümanlarına karşı Hindûları kullanarak yazdırılmıştır.

Bengal Müslüman öncül tarihçilerin⁶ İslâmlaşma üzerine yazılan temel, nâdir eserleri veya araştırma makaleleri, İngilizler tarafından kendi kütüphanelerine kaydediyorlardı. Genellikle İslâmlaşma üzerine olmasa da günümüzde araştırılan bazı eserler, Bengal İslâm araştırması için çok önemlidir. Ayrıca, Hint alt kıtası veya Bengal bölgesi ile ilgili çalışmalardan faydalandık.

³ Bengal veya Hint alt kıtasındaki yazarların İngilizce yazılan kaynakları bunun dışındadır.

⁴ Bu eserlerin bazıları Bengalce'ye çevirilmişti. Örnek olarak- 1. Tabakat-i Nasiri 2. Tarih-i Firuz Şâhi (nâdir bir eserdir) 3. Ain-i Ekberidir.

⁵ Abdur Rahim'e göre, Bengal her zaman Delhi'den ayrı kaldığı için tarihçiler bu bölgenin tarihine pek kulak vermemişti. Bazen doğruyu doğru olarak zikretmemişti. Yerine İmparator nasıl söylediye öyle yazmıştır. Bkz. Rahim, M. A., *Banglar Samajik-O-Sangskritik Itihas*, Bangla Academy, Dhaka, 2008, Giriş Bölümü, ss. 2-5.

⁶ Bu öncüllerinden Abdul Karim, Abdur Rahim, A. H. Dani ve Mohar Ali'nin adları zikretiliriz.

Yabancı gezginlerin veya coğrafyacıların sözleri Bengal’de bir Müslüman toplumu için önem taşımaktadır. Zamanın Müslüman tarihçiler siyasî konularla iligilenirken onlar özel olarak gezginler, Bengal’in içinde bulunduğu durumu kendi gözüyle fark ederek not tutmuşlardı. Bengal hakkında bu gezginlerin kaydettiği İslâmlaşma konusunda bilgileri araştırmada destek sağlamıştır. Ayrıca bazı coğrafyacıların söyledikleri bilgiler araştırma boyunca önemli katkıda bulunmuştur.⁷ İslâmlaşma üzerine yapılan eserler dışında, sûfiler üzerine yazılan önemli eserleri, Bengal edebiyatında XVI. yüzyıldan sonra kaleme alınan eserleri, nüfus sayımı raporları gibi çeşitli kaynaklardan istifade etmeye çalıştık. Son olarak, bu çalışma ile ilgili bazı kaynaklar nâdir olduğu için kullanmak mümkün olmamıştı.

B. Araştırmanın Önemli Kaynakları

Tezimizi hazırlarken çok çeşitli kaynaklardan bilgiler almaya çalıştık. Bengalce eserlerin yanında İngilizce ve Türkçe bazı kaynaklardan da istifade ettik. Kaynak değerlendirme konusunda tezde geçen ve çokca kullanılan tezle doğrudan ilgili bazı kaynaklardan bahsedeceğiz.

A) The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760

Bir müsteşrik olarak Richard M. Eaton tarafından yazılan “*The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*” adlı eseri Bengal bölgesindeki İslâm konusunda İngilizce bir çalışmadır. Eaton, Bengal’deki İslâmiyet’in durumu anlattıktan sonra şu noktalara dikkat çekmiştir: 1. XIII.-XVIII. yüzyıllar arasında Bengal Müslüman nesilleri veya milletler İslâm medeniyetini nasıl idrak, izah ve inşa etmiştir? 2. Orta çağın son zamanlarında, Ortadoğu’daki dinî ve kültürel etkilerle İslâm medeniyeti nasıl Bengal civarında hız kazanmıştır? 3. Diğer bölgeler gibi Bengal deltasında İslâmiyet’in yayılışı üzerine yapılan oryantalistlerin düşüncelerine karşı görüşler üzerinde durmuştur. Aslında, bu eser tezimizde geçen pek çok konuda diğer kaynaklardan farklı bilgiler vermektedir. Ayrıca, bu eser Bengalce Hasan Sharif tarafından “*Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh 1204-1760*” olarak çevrilmiştir. İngilizce’nin yanında daha doğru anlamak amacıyla Bengalce çevirisi de gözden geçirilmiştir.

⁷ Gezgin olarak Ma-Huan, Barthema, Barbosa ve Relof Fitch’i, İbni Batuta ve coğrafyacı olarak İbn Hurdazbih’i zikredebiliriz.

B) Social History of the Muslim in Bengal

“*Social History of the Muslims in Bengal*” adlı çağdaş eserinde İslâm, yerli kültür ve inançlarını nasıl bir araya getirip ortak bir sosyal durumu ortaya çıkardığından bahsetmektedir. Fakat, yazar Abdul Karim bu eserde hiçbir sosyal teoriyi çözmeyip yerine tarihi açıdan ortaya çıkan sosyal ve kültürel etkiden bahsetmiştir. Bu eser Bengalce’ye “*Banglar Musalmander Samajik Itihas*” adıyla çevrilmiştir. Bu çalışma günümüz araştırmaları için temel kaynaklardan biri olarak sayılmaktadır.

C) Bangler Samajik O Sanskritik Itihas

Delhi tarihçileri, genel olarak Hint alt kıtasının sosyal, kültürel ve siyasî tarihine göz atsalar bile eyaletlerin durumuna pek göz atamamışlardır. Daha sonraları Bengal eyaletinin sosyo-kültürel durumuyla ilgili Hindûlar üzerine taraflı araştırmalar ortaya çıkmaya başladı. İlk olarak Abdul Karim, “*Social History of the Muslims in Bengal*” adlı bir eser yazsa bile konuları sosyal açıdan daha ziyade siyasî açıdan ele almıştır. Onun için tarihçi Abdur Rahim tarafından “*Bangler Samajik O Sanskritik Itihas*” (*Bengal’in Sosyal ve Kültürel Tarihi*) adlı iki ciltlik bir eser kaleme alınmıştır. Bu eser Müslümanların, sosyal ve kültürel durumu üzerine yazılsa da İslâm ve Hindû dini arasında zihinsel, kültürel ve dinsel çatışmaların yanında Hindûların farklı farklı açıdan gelişimleri de beyan etmiştir. Ayrıca, Bengal Müslüman topluma karşı bilgi üreten batılı yazarlara da cevap vermiştir. Bengal bölgesindeki İslâm ve Müslüman toplumu üzerine yapılan temel araştırma kitaplarından birisidir.

D) Bonge Sufi Provab

Müslüman tarihçilerin çoğu, Bengal bölgesinde İslâmiyetin yayılışına dair sûfilerin katkısına inanmaktadır. Sûfilerin hayatı üzerine genel çalışmalar varsa da İslâmlaşma sürecinde Bengal halkının İslâm’a dönüş yaptıktan sonra topluma olumsuz katkı sunan bir grup sûfi-pir ortaya çıkmıştır. Perde arkasından bu pirlerin çalışmalarını değerlendiren Muhammad Enamul Haq, “*Bonge Sufi Provab*” (*Bengal’de Sûfilerin Etkisi*) başlıklı üzerine ilk bu eseri ele almıştır. Bunu yazdıktan sonra, Enamul Haq şöyle bir yorum yapıyor ki; “*Kitapta yer alan konular bazı Bengal Müslümanların ebedî inançlarının köküne tekme atabilir. Kimseyi rahatsız etmek amacım*

değildi.”⁸ Genelde, sûfilerin doğuşu, Bengal’e gelişi ve sonuçları, zihinsel değişimleri ve sonuçları, son olarak büyük ölçüde şeriat dışı ‘Popüler İslâm’ aktivitelerden bahsetmiştir.

E) Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara

Mohammad Abdul Mannan tarafından yazılan “*Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*” (*Bangla ve Bengalli: Özgürlük Savaşının Anaakımı*) adlı eserin günümüz araştırmaları arasında önemli bir yeri vardır. Konular ele alınırken tarihî olayların sırası dikkatlice ele alınmıştır. Ona göre, yıllardır aşırı Hindû tarihçilerin tarihi olaylarına karşı çıkmak genel bir kültür olmuştur. Tarihi bilgileri inkar etmek, Hindû ve Müslümanlar arasında çatışma veya ayrımcılık yapılmasının nedenini de oluşturuyordu. Onlar, Bengal halkının doğuşu ve kurtuluş çabalarını başka bir yöntem ile kaydettirmeye çalışmıştı. Onun için yazar, bir yabancı kültür olarak Aryan kültürüne karşı Bengal halkının direnişini, yöneticiler ile beraber bir Müslüman toplumun oluştuğundaki önemli katkılara eserde yer vermiştir.

F) Banglar Itihas

Abdul Karim tarafından kaleme alınan bu eserde, Müslümanların Bengal’i fethettiği zamandan başlayarak ‘İngiliz Doğu Hindistan Şirketi’nin yönetiminin bitişine kadar gerçekleştirdiği olaylara yer verilmiştir. Temel bir eser olarak *Banglar Itihas (Bengal Tarihi)* şu özelliklere sahiptir- 1. Bengal’de Hindû ve Budistler, nasıl Müslümanların karşısına duramamıştı? 2. Sonra Müslüman, Hindû ve Budistleri, nasıl İngilizler diz çöktürmüştü? genelde bunların üzerinde detaylı bir şekilde durmuştur. Ayrıca Bengal’in İslâmlaşma dönemi başlamadan önceki tarihinden bazı bilgiler ele almıştır.

G) Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata

Hasan Sharif tarafından yazılan *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata (Bangladeş’te İslâm: Teori ve Pratik)* Bengal İslâm tarihi üzerine araştırma yapmayı düşünen herkes için önemli kaynaklardan biridir. Yazar bu eseri şöyle değerlendiriyor: “*Bangladeş, Müslüman çoğunluğun olduğu bir ülkedir. Bu çoğunluğu nasıl kazanmıştır? Bu konu üzerine fazla zaman vererek daha derin bir araştırma olsaydı, eser daha sağlam olacaktı. Ama eserim yazdığım*

⁸ Haq, Muhammad Enamul, *Bonge Sufi Provab*, Ramon Publishers, Dhaka, 2011, Önsöz bölümü.

zaman ihtiyaç olan kaynaklara ulaşmak pek kolay değildi.”⁹ Bengal’de İslâmiyet’in yayılışı tarihine meraklı olanlar için bu eser çok önemlidir.

III. ETİMOLOJİSİ AÇIDAN BENGAL BÖLGESİ

Bir devletin coğrafi alanı, onun siyasî hayatının oluşumuna ve halkın sosyal ve kültürel hayat biçiminin oluşmasında önemli rol oynamaktadır. Coğrafi oluşumu ve doğal özellikleri bir devletin kültür ve sosyal hayatına yansımaktadır. Aynı zamanda bir devletin tarihi, o devletin coğrafyası hakkında bilgiler olmadan tam olarak öğrenilememektedir.

‘Bengal’¹⁰ kelimesi ilk defa Müslüman Sultanlar tarafından kullanılmışlardır. ‘Banga’ ve ‘Bangalah’ kelimesi esasen Hindû zamanında ve Sanskrit ¹¹ edebiyatında kullanıldığı görülmektedir. ‘Banga’ adı ilk ‘Aranyak Brahman’da *küçük bir kasaba* olarak zikredilmiştir. Hindû zamanın diğer kaynaklarında ‘Banga’ ve ‘Bangalah’ adları Bengal’in Doğu ve Güney bölgesine işaret etmektedir.¹² Jean-Rane Milot, Ahmad Hasan Dani’den¹³ ‘Bang’ kelimesinin millet olarak kime ait olduğuna dair bir cevap aktarmaktadır. Ona göre, Bengal’in Güney ve Doğusunda yaşayan ‘Budist’ milleti için kullanıyordu.¹⁴ O halde, kelimenin aslı ‘Bang’¹⁵- iken, daha sonra ‘al’ kelimesi ilave edilerek Sanskritçede “yüksek baraj” ve diğer mana ise- selden koruyan bir yükseltilmiş zemin”dir. Sonra burada yaşayan insanlar bu bölgeyi ‘Bangala’ olarak adlandırmışlardır.¹⁶ Ancak, bu izah Bengal tarihçiler tarafından kabul edilmeyen bir husustur. Çünkü, genel bir algılama olarak ‘Banga’ kelimesinden ‘Bangala/h’ kelimesi gelmiştir.

Muhammad Abdul Mannan, farklı bir şekilde Ahmad Hasan Dani’den bir bilgiyi şöyle aktarıyor: ‘Bangala/h’ adı diye hiç bir devlet yoktu; aksine ‘Bangala/h’, XII. ve XIII. yüzyılına kadar o bölgede yaşayan %93’ü büyük bir halk kitlesine işaret etmektedir. Sanskritçede konuşan kalan %7’si, kendilerine en ‘Şerefli ve Yüksek Sınıfı’ olarak tanıtp bu kimliği ile %93’ü halkı

⁹ Sharif, Hasan, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, Adorn Publication, Dhaka, 2010, Önsöz bölümü.

¹⁰ Bangladeş ile Hindistan’ın Batı Bengal eyaletini içine alan ve aynı adlı körfezi ile çevreleyen geniş bir bölgedir.

¹¹ Hint-Avrupa dillerinin doğu koluna bağlı, kökeni çok eski bir dildir. Eski Hindistan’da en önemli dildi. Birçok şiveleri vardır, bunlardan yalnız Veda şivesi iyi bilinir.

¹² Rahim, M. A., *Banglar Samajik-O-Sangskritik Itihas*, Bangla Academy, Dhaka, 2008, s. 1.

¹³ Güney ve Orta Asya üzerine ünlü bir tarihçi ve arkeolog’dur.

¹⁴ Milot, Jean-Rane, *The Spread of Islam in Bengal in the pre-Mughul Period (1204-1538 A.D.) - Contaxt and Trends*, Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri, McGill University, 1970, s. 11.

¹⁵ Bazılarına göre, Bang ise Hind’in oğludur. Hind ise Nuh Nebî’nin torundur. Bkz. Salim, Ghulam Husain, *The Riyazu-S-Salatin: A History of Bengal*, çev. Maulavi Abdus Salam, The Asiatic Society, Calcutta, 1902, s. 20; Hannan, Mohammad Abdul, *Bangalir Itihas*, Anupam Prokashani, Dhaka, 1999, ss. 20-21.

¹⁶ Özcan, Azmi, “Bengal”, *DİA*, İstanbul, 1992, V, 436; Salim, *The Riyazu-S-Salatin: A History of Bengal*, s. 20.

alt sınıfı olarak sayılıp hâkimiyet sürmüştür. Aynı zamanda iki sınıf arasında dil ve kültürel bakışları da farklı idi. Minhac-i Şirac,¹⁷ Bengal'e gelip 'Bangalah' diye bir devlet adının yerine 'Bangala' bölgesini ilk olarak iki kısma¹⁸ ayırarak zikretmiştir. Diğer yandan, her zaman 'Banga' kelimesini anlatırken Doğu Bengal'e işaret etmişti.¹⁹ Sonra bireysel olarak bilinen 'Bangala' kelimesi coğrafi kimliğine dönüşmüştür. Bu halde devam ettikten sonra 'Bangala'dan 'Bengal'²⁰ ve günümüzde Bangladeş bir bağımsız devlet olarak bilinmektedir.

Aslında, Bengal bölgesi çok önceden farklı yerleri farklı adlarla²¹ isimlendirilen bir bölgedir. Hindistan'ın doğu bölgesi olarak bilinen bu bölgenin ilk başkenti Gavr'dır. Fakat Müslümanların fethettiği zaman başkent 'Leknevtî' diye isimlendirilmişti. Sultan Şemsettin İlyas Şah ilk bütün Bengal bölgesini kontrol altında alarak onun ismini 'Bangala' koymasından dolayı Delhi'deki saltanat döneminin bir tarihçisi olan Şems Şirac-i Afif tarafından ona 'Şah-ı Bongala', 'Şah-ı Bongalian' ve 'Sultan-ı Bongala' lakaplarını verilmiştir. Çünkü ondan önceki hükümetler, bütün Bengal bölgesini yani Leknevtî, Satgam ve Sonârgâon'u bir araya getirerek hüküm sürmüştü- bunu söylemekte aciziz. O halde, biz Şemsettin'i özgür Bengal bölgesinin²² kurucusu olarak değerlendirmekteyiz ve bu özgürlüğü önceki dönemlerle toplam iki yüz sene²³ devam ettirmiştir.²⁴ Ondan sonra 'Bangala' adı yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır.

Müslümanlar 'Bongala' kelimesini nereden almıştır? Şemsettin İlyas Şah neden bu kelimeyi tercih etti? Bu konuda Abdul Karim'in cevabı şu şekildedir: Güney-Hindistan'ın yazıtlarında 'Bangala' ve 'Bongal Deş' ismi bulunmaktadır ve bu 'Bongal' ismi en az IX.

¹⁷ Minhacüddin Ebu Uraar bin Şiracüddin el-Cüzcani, kısaca Minhac-i Şirac olarak bilinen bu Orta Çağ'daki İslâm tarihçisi Delhi'de Sultan Nasiruddin Mahmud tarafından himaye altına alınmıştı ve sultana onun önemli eseri olan 'Tabakat-i Nasiri'ni hizmetine sunmuştur. Bengal bölgesi üzerinde 1260 yılına kadar devam eden olayları 'Tabakat-i Nasiri' adlı eserinde yer vermiştir.

¹⁸ 1. Lekhnevtî 2. Barendro'dur.

¹⁹ Shiraj, Minhaz-i , *Tabaquat-i Nasiree*, çev. Abul Kalam Mohammed Zakaria, Bangla Academy, Dhaka, 1983, ss. 28-29, 58-61.

²⁰ XV. yüzyılda Portekizlilerin gelmesiyle ve bütün 'Banga' devletinin adı 'Bangala'ya 'Bengala' denmiştir. Ondan sonra İngilizler biraz değiştirerek 'Bengal' kelimesi olarak kaydetmiştir.

²¹ Eski zamanlarda Bengal bir devlet değildi. Yerlerin farklı isimleri, farklı gruplar tarafından kullanılıyordu. Böylece, Bongo, Bongal, Samatata, Horikel, Pundra-Bordhan, Borendro, Radha ve Gauda - bunlar Bengal bölgesinde yer alan bölgelerin isimleridir. Bu isimleri Aryan olmayan etnik grupların yaşadığı bölge ismi olarak kullanılmaktadır. Bkz. Karim, Abdul, *Banglar Itihas (Sultani Amal)*, Jatiyo Sahitya Prakash, Dhaka, 2013, ss. 13-40.

²² Buradaki Bengal bölgesi, bir devletten bahsedilmektedir.

²³ İki yüz senelik özgürlüğünden bahsetmek için ilk önce Fahrettin Mübarek Şah döneminden (1338) başlamamız lazımdır. Çünkü İlyas Şah tarafından bütün Bengal'i 1352'de birleştirmeden önce Fahrettin bu özgürlüğü kazanıp devlet idare etmeye başlamıştı.

²⁴ Rahim, Mohammad Abdur vd., *Bangladesher Itihas*, Nawroze Kitabistan, Dhaka, 2013, s. 19.

yüzyılına ait bir hattan ortaya çıkmıştır. Babür İmparatorluğundan önce yabancı kaynaklarında ‘Bongala’ ismi bulunursa da Bengal bölgesindeki kaynaklarda gözükmemektedir. Bengal bölgesindeki hükümetler dışarıdan geldiği için yabancı kaynakları ya da yanında getirtilen tarihçilerinden bunun hakkında bilgi almış olabilir. Hem de Babür İmparatorluğundan önce Bengal literatüründe ‘Bongala’ veya ‘Bangala’ isminin kullanılması pek görülmemektedir. O halde, orta çağdaki Bengal şairlerin şiirlerinde ‘Bongala’ isminin bulunmamasına rağmen XVIII. yüzyılın literatüründe bulunmaktadır.²⁵

XIII. yüzyılda Bengal bölgesine Türk süvarilerinin girdiği zaman bu bölge sosyal bakımından boş bir yer değildi. M.Ö. III. yüzyıla ait bir yazıttan alınan bilgiye göre, ondan önce Bengal deltasında insanlar yaşıyordu. Eski ‘Uttar Banga’ (kuzey Bengal) veya Pundra milletinin yaşadığı şehri, Vedik literatüründe²⁶ zikredilen Aryan olmayan bir kavminin şehri olarak nitelendirilmektedir. Aynı zamanda Bengal bölgesinin Batı ve Güney Batı’da ‘Rad’ ve ‘Şuhma’, insanların yaşadığı için bölgenin adı *Rad* olmuştur. Son olarak, Bengal’in orta ve doğusunda ise ‘Banga’ denilen halklar yaşıyordu.²⁷

Abdur Rahim, Ramesh Chandra Majumdar’ın “Pala hanedanının hüküm sürdüğü zaman ‘Bangla’ kelimesi diye bütün Bangla’yı işaret etmiş” ifadesini zikrederek bunun delili yoktur, dedi. Fakat, Ray Chowdhory’a göre, Pala ve Sena dönemlerinde ‘Banga’ anlamı sadece küçük bir kasaba için söyleniyordu.²⁸ Ahmad Hasan Dani ilave ederek “Sena hanedanı Bengal’in büyük bir kesiminde hüküm sürdülerse de kendilerine Bangeşşor’un (Banga’nın Tanrısı) yerine Gavreşşor²⁹ olarak nitelemekten gurur duyuyordu” demişti.³⁰ Yani Banga’dan onlar hoşlanmıyordu.

Yukarıda geçen tarihçi Minhac’ın ifadesinden Halacî dönemindeki ‘Bangla’ adı bölgelerin tamamına mı işaretlenmektedir? Onun cevabı ise- Bahtiyar Halacî tarafından Bengal’in fethedildiği zaman bir devlet olarak geçmeyip yerine ayrı ayrı Lakhnevî ve Bihar ve

²⁵ Karim, *Banglar Itihas (Sultani Amal)*, ss. 28-29.

²⁶ Vedalar, antik Hint alt kıtasından çıkan büyük bir bilgi metinlerin bütünüdür. Vedik, en eski Sanskritçe edebiyat tabakasını ve Hindûizm’in en eski yazılarını oluşturur.

²⁷ Eaton, Richard M., *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, çev. Hasan Sharif, Islamic Foundation, Dhaka, 2008, s. 26.

²⁸ Rahim, Abdur, *Banglar Samajik-O- Sanskritic Itihas*, Cilt-I, çev. Mohammad Asaduzzaman, Bangla Academy, Dhaka, 2008, s. 2

²⁹ ‘Gavr’, Bengal’deki bir bölgenin adıdır.

³⁰ Dani, A. H., “Shamsal-Din-Ilyas Shab, Shab-i- Bangalah”, *Bengali Literary Review*, Nisan- 1957, ss. 19-20.

‘Banga ve Kamrup’ adlarını kaydederek farklı bölgelerine işaret etmektedir.³¹ Tarihçi Ziauddin Barni,³² ilk rivayetlerinde ‘Bangalah’ kelimesini bir devlet olarak değil, onun bir parçası olarak Doğu ve Güney bölgesi için kullanmıştır.³³ Fakat İbni Batuta Bengal’i bir yerde Bengal ülkesi diğer bir yerde ise Bengal eyaleti olarak kullanmıştır.³⁴

IV. İSLÂM ÖNCESİ BENGAL’İN DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Bengal tarihi aslında Hindistan’ın eski tarihi ile iç içedir. Tarihsel bakımından bu ilişki sadece günümüzdeki Bangladeş ve Hindistan’ın Batı Bengal ile bağlı değil, Hindistan’ın Bihar, Asam ve Tripura ile de bağlıdır. Hint alt kıtasında yaşayan bazı hanedanların Bengal’e doğru göç etmelerinden³⁵ dolayı Bengal tarihi oradan başlamaktadır. O halde, milattan iki bin sene önce Bengal bölgesinde yaşayan ve tarımla uğraşan bir toplumla konumuza başlamak istiyoruz. Konumuza girmeden önce şunu açık bir şekilde belirtmek gerekir ki, Bengal bölgesinin tarihi ve günümüz Bangladeş’in tarihi farklı birer tarihtir.³⁶ Biz tezimizde Bengal bölgesi tarihi üzerine bilgileri ele alacağız.

A. İmparatorluktan Önceki Durumu

Milattan iki bin sene önce Batı Bengal bölgesinin Bardhaman ilçesinde pirinç üreten bir halkın varlığını bilmekteyiz. M.Ö. XI. yüzyılda bu bölgedeki insanlar düzenli bir şekilde yapılan evlerde yaşıyordu. Aynı zamanda bakır süslerin yanında siyah ve kırmızı renkli toprak kaplar yapıyordu. Muhtemelen onlar demir ile bakırın eritilmesi sayesinde gelişmiş silahlar yapıyorlardı.³⁷ Daha sonra daimi tarla tarımından ziyade değişim tarımlarla uğraşmak; orman yakarak arazi çıkarmak; çapalarla toprağı kazmak; pirinç ve küçük darıların üretilmesinde pulluk

³¹ Shiraj, *Tabaquat-i Nasiree*, s. 21.

³² Müslüman tarihçisi olan Ziauddin Barani (1285-1357), Delhi saltanat’taki Muhammed bin Tuğluk ve Firuz Şah’ın hüküm sürdüğü zaman bir derbar yazarı olarak ortaya çıkmıştır.

³³ Rahim, Abdur vd., *Bangladesher Itihas*, s. 19.

³⁴ Et-Tancî, Muhammed, *İbni Batûta Seyahatnâmesi*, cilt-I-II, Haz. Mümin Çevik, Üçdal Neşriyet, İstanbul, 1983, s. 448.

³⁵ Yani Hindistan’ın Güney ve Batısından doğruya Bengal bölgesine giren farklı gruplar ve halkından bahsediyoruz.

³⁶ Bengal bölgesi denilirken Günümüzdeki Bangladeş’in üç tarafta yer alan Hindistan’ın Batı-Bengal, Bihar, Asam, Tri-pura ile bağlı eyaletlerden bahsedilmektedir. Günümüzdeki Bangladeş, ilk olarak 1947’de Hint alt kıtasının bölünmesi (Hindistan ve Pakistan olarak) ile Pakistan’da kalmıştır. 1971’de ise tekrar Pakistan’dan ayrılarak bir bağımsız ülke kurmuştur. Hem de onun eski tarihi de şimdi Bengal bölgesi ve Bangladeş (1971’den sonra) olarak ikiye bölünmüştür.

³⁷ Gupta, P. C. Das, *The Excavations at Pandu Rajar Dhibi*, Directorate of Archaeology, West Bengal, 1964, ss. 22, 24, 31.

kullanılması ve taş maddesinden yapılan bıçakla meyvelerin hasat edilmesi- kazılan bu yerde bulunmaktadır. Bu kavim “Proto ve Munda” dili ile konuşuyordu ve bu dilin M.Ö. 1500 yılında kullanıldığı söylenmektedir.³⁸

Şekil-1: Eski Bengal’in kültürel haritası

(Richard M. Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, University of California Press, İngiltere, 1993)

M.Ö. VI. ve V. yüzyıllarda Bengal’in kültür tarihi dramatik bir şekilde değişmeye başlamıştı. Bengal bölgesinin batı kısmında yer alan ‘Ganj Nehri’³⁹ deltasında bu değişimi, Bengal kültürel tarihinde kalıcı olarak etkilenip, tarım faaliyetlerinin yavaş yavaş gelişmesi, barajsız kalıcı arazilerin ve daha sonra barajlı arazilerin sulanmasının ardından geniş bir bölge ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda orta Ganj bölgesinde pulluk yapımında demirin kullanılması da başlamıştır. Bu arada ‘Orta Ganj’ bölgelerinde de görülen demir pulluklar, ahşap pulluğun üzerinde büyük bir gelişme idi ve bu bölgenin sert alüvyon topraklarında tarımsal verimliliği büyük ölçüde artırmıştır. Hem de bu bölgedeki ilk pirinç hasadı M.Ö. V. yüzyılda ortaya çıkmıştır.⁴⁰

³⁸ Eaton, Richard M., *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, University of California Press, England, 1993, s. 5.

³⁹ Ganj Nehri, Hindistan’ın kuzey topraklarından ve Bangladeş’ten geçen 2.700 km uzunluğundaki akarsudur. Doğu yönünde, Bengal Körfezi’ne doğru akar ve Brahmaputra ırmağı ile birlikte 4/5’i Bangladeş’e ait olan, 45.000 km²lik bir delta yaparak körfeze dökülür.

⁴⁰ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 28.

Tarihçilerin çoğu burada bir çok kavminin yaşadığını belirtmiş olsa da Bengal bölgesinin ilk kavimlerinden güçlü olarak ‘Dravidian’ı bilinmektedir. Bengal tarihçisi Akhter Faruk’a göre, Nuh Nebi’nin oğlu Sam’ın altıncı neslinden gelen Kahtam, muhtemelen M.Ö. 3 veya 4 bin sene önce ilk olarak ‘Sind’e⁴¹ ve sonra ‘Ganj’ nehrinin deltasında Ortadoğu’dan gelen semitik kavmine ait Dravidian medeniyetini kurmuştu⁴² Onlardan sonra M.Ö. XV. yüzyıllarda Aryanların Hindistan bölgesine gelmeleri de bilinmektedir. Fakat burada önemli husus ise Bengal halkının hangi kavme ait olduğunun zikredilmesidir. Bazı tarihçiler tarafından Bengal halkının Aryan kavminden geldiği söylenmektedir. Abdul Mannan, Manmath Mahan Bashu’dan şöyle bir yorum eklemektedir ki, Aryan kavmi gelmeden çok önce Bengal halkı ‘Banga’ eyaletinde yaşamaktadır. Aryanlarla onların rengi, kültür vs. karıştırmalarından önce Bengal halkı eski Dravid kavminin bir soyu idi ve binlerce sene onlar kendi kimliğini korumaktaydılar.⁴³

Dravidler tarafından kurulduğu Pencap ve Harappa uygarlığı, İndus vadisinin bel kemiğini oluşturduğu çok geniş bir bölgeye yayılmış ve Güney Asya’daki en eski kent olarak bilinirdi. Fakat sonra gelip bu medeniyeti yok eden Aryan kavmi, ne bir şey üretmişti ne de bir yerde kalıp kendileri için bir medeniyet kurabilmişti. Medeniyetleri yok etmekte alışmış olan bu kavim Sind vadisinde yaşayan insanların yaşam tarzından kıskanç olduklarından dolayı bazı tarihçiler⁴⁴ onlara barbar ve medenileşmemiş bir kavim olarak değerlendirmişlerdir. Örnek olarak, *İndüs-Aryan* kültürel merkezleri gittikçe M.Ö. XII. yüzyıldan M.Ö. VI. yüzyıla kadar doğu cephesine (Bengal) doğru ilerlemiştir.⁴⁵ Bu ilerlemesi Bengal halkı ile Aryanları karşı karşıya bırakmıştı. Fakat Sind ve İndüs bölgesinde Dravidlere karşı kolay galibiyet Bengal’de mümkün olmamıştı. Diğer kavimlerle başarıyla savaşan Aryanlar, bu defa niye Bengal halkının karşısında başarısız olacağını düşünmüştür? Abdul Mannan’a göre bunun cevabı şöyledir- Yunan kahramanı büyük İskender (ö. M.Ö. 323) döneminde Yunanca tarih yazıtlarında Ganj nehrinin doğusunda ‘Ganj-Ridi’ ya da ‘Banga-dravidi’ adlı güçlü bir eyalet hakkında bilgi bulunmuştur. Hiçbir devlet onlarla savaşmıyordu ve hemen onlara saldırmaktan korkuyordu. Büyük İskender’in Hint alt kıtasında savaş yaptığı zaman Bengal bölgesinden haber alıp orada savaş

⁴¹ Pakistan’ın en büyük kenti Karaçi’nin içinde bulunduğu bir eyalettir.

⁴² Faruk, Akhter, *Bangalir Itikotha*, Zulkarnayn Prokashoni, Dhaka, 1985, s. 50-52.

⁴³ Mannan, Mohammad Abdul, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, Bangladesh Co-operative Book Society, Dhaka, 2006, ss. 11-12.

⁴⁴ Akhter Faruk- Sachindra Nath Sarkar, A.L. Balam ve diğer görüşleri onun kitabında yer vermişti. ss. 6-7.

⁴⁵ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 28.

yapmaktan vazgeçmişti. Çünkü, bu bölgede fiilen dört bin savaş fili bulmasından dolayı yabancı hükümdarları tarafından işgal edilmemiştir.⁴⁶

Yıllardır Bengal bölgesini işgal amacıyla geçmeyen Aryanlar, Banga Dravidlerine karşı kendi edebiyat ve kutsal kitaplarında Bengal halkına bazı sözlerle lanet etmişti. Aryanlar, propagandalar üzerine Banga halkına hakaret etmeye başlamıştır. Hindûizm'in kutsal metinlerinde hakaret edilen bu sözler ise- 1. Purana'da 'Argo'(eğitimsiz kimse) 2. Ari kültürü ve edebiyat ansiklopedisi olarak bilinen 'Adi Mahabharata'da 'Mleçço'(temiz olmayan mânâsına gelmektedir) 3. 'Manu Samhita'da 'Yılan' 4. Eski kitabı Righved'de 'Eşkiya' ve 'Gulam' 5. Aiteraya Arinak'ta 'Zayıf' ve 'Karga' 6. Bowdhayan'da 'dokunulmaz bir kuş'tur.⁴⁷ Aslında, pratik olarak bu uyumsuzluğun devamını hâlâ görmekteyiz. Bunların asıl sebebi- önce kültürel baskılara ve işgal çağrısına kulak verilmemesi ve şimdi bir Hindû devletinin yanında bir Müslüman devletin ortaya çıkışıdır.

Aryan sınıfları için kutsallaşma faaliyetleri dışında Bengal bölgesine gitmemek için yasaklanma kanunlar varsa da Dravid Bengal halkın yaşadığı yerlere ev tutup onları, o yerden daha Doğu'ya uzaklaştırmıştı. Bir yandan bu uzaklaştırılma faaliyetleri diğer yandan, Aryanların bir kısmı Bengal Austrolardan pulluk vasıtası ile tarım işlerini öğrenip Dravidian kültürlerini de kabul etmişti.⁴⁸ M.Ö. V. yüzyıl civarında bu sosyal ve kültürel birleşmesinden sonra aralarında fark varsa bile yüzyıllar arasında hızlıca şehir uygarlığının yanında monarşi hükümeti, para, el yazısı, gelir kazanması ve kalıcı devlet donanma sektörü de düzenlenmiştir. Orta Ganj bölgesinde monarşi hükümetinin yanında küçük küçük kraliyetlerin ortaya çıkışı ve yabancı hükümetlerin girişi, kalıcı savaşlar ve rekabetin yolunu oluşturmuştur. Bunun için iki grup arasında kanunlarına ve kişisel mallarına el koyması için ortak bir devlet yapısı ortaya çıkmıştır.⁴⁹

⁴⁶ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, ss. 2-3.

⁴⁷ Faruk, *Bangalir Itikotha*, s. 1.

⁴⁸ Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, s. 8.

⁴⁹ Thapar, Romila, *Bharatborser Itihaas*, çev. Krishna Gupta, Orient Longman Limited, Calcutta, 1960, s. 33.

B. İslâm Öncesi Bengal İmparatorlukları

Ganj'ın düz arazilerinde Nanda kralları⁵⁰ tarafından kurulan 'Maghad eyaleti', tarihçi Tapar'a göre, Hindistan'ın ilk özgür imparatorlukları olarak bilinmektedir. Ama *Çandragupta Maurya* daha büyük bir hayal kurarak Nanda krallarını tahttan indirip kendi kendine hâkimiyetin başına geçip tarihte ilk yer alan M.Ö. 321 yılında 'Maurya' hanedanını⁵¹ kurmuştur.⁵² Bunun altında Bengal'in Kuzey Banga bölgesinin yanında Karna-Şubarna, Şamatata, Tamro-lipti gibi yerleri de 'Maurya' hanedanının kontrolü altında kaldığı söylenmektedir. Bu hanedanın öncesinden yani M.Ö. II. yüzyılın başlarında bunun bitişi ve M.S. IV. yüzyılda 'Gupta' hanedanının kuruluşuna kadar; bu zamanlar içerisinde Bengal bölgesinde iç-dış ticareti örnek olarak Hindistan'ın iç bölgelerinin yanında Mısır ve Roma İmparatorluğu ve diğer yandan Güney Doğu Asya'da başta Çin olmak üzere diğer devlet ve adalarına kadar uzanmaktadır.⁵³ 'Maurya' döneminde I. yüzyılda Aryanların bu bölgeye gelmesinin sebebi ise malların çokluğu ve din konusunda bölgede uygun bir yapının ortaya çıkışıdır. Fakat sosyal ve kültürel açıdan Bengal'e saldırmak için daha bir kaç yüzyıl fazla zaman ele alınmıştır.⁵⁴

M.Ö. 273-232 yılında 'Maurya' hanedanının meşhur kralı Aşoka'nın liderliğinde Bengal ve farklı uzak bölgelerde Budist dininin yayılışı ve Aşoka tarafından bu dinin takip edilmesi devlet idaresini de etkilemişti. Onun zamanına kadar Budist dininde putları ilah olarak sayılması ve Buda'ya tanrı olarak ibadet edilmesi söylenmemektedir. Aynı zamanda Budizm'in yanında Jainizm dini de yayılmaya başlamıştır. Ancak Aşoka'dan sonra bazı hanedanların ortaya çıkışı, 'Maruya' hanedanının yavaş yavaş kuvvet açısından zayıflamasına neden olup Budist dini de Aryan dininin bazı etkileri ile ikiye bölünmüştür.⁵⁵ Aşoka'dan sonra M.Ö. tahminen 185 yılında

⁵⁰ Nanda krallardan önce burada 16 hanedanın ortaya çıktığı söylenmektedir. Bu hanedanlar Aryanlarla güçlü bir hakimiyet kurmaya çalışmıştı. Sonra iç ve dış ticareti açıdan Maghad hanedanı başta olmak üzere diğer bir iki hanedan Maghad ile ittifaka girmeye çalışmıştı. Fakat hanedanlar arasında çatışmalarından dolayı Nandalar ortaya çıkıp hâkimiyete geçmiştir. Bkz. Bhattacharya, Sukumari, *Praçin Bharat*, National Book Agency Private Limited, Calcutta, 1998, s. 36.

⁵¹ Yunan kralı Büyük İskender, Bengal bölgesindeki askeri gücü hakkında bilip saldırmaktan hoşlanmayıp geri dönmüştü. Ancak onun bazı danışmanları ve askerleri geride kalıp Kabil ve yakındaki bölgelerde hakimiyet sürmüştü. Bunlarla iyi ilişki kuran Çandra Yunanistan, Batı-orta Asya ve yakındaki bölgelerde ticaretlerini genişletmişti. Bunun tarihi de sadece o zaman'ın Yunan gezgin olan *Megasthenes* tarafından yazılan notlardan bilinmektedir. Bu *Maurya* hanedanı, Hint alt kıtasında çok yeri kendi kontrol altında alan ilk büyük hanedandır. Bkz. Bhattacharya, *Praçin Bharat*, Calcutta, 1998, s. 40.

⁵² Tapar, *Bharatborser Itihaas*, çev. Krishna Gupta, s. 38.

⁵³ Ray, Nihar Ranjan, *Bangalir Itihas: Adi Porbo*, Book Emporium Limited, Calcutta, yy., ss. 443-44.

⁵⁴ Majumdar, Ramesh Chandra, *Bangladesher Itihas: Praçin Jug*, Calcutta, 1974, s. 16.

⁵⁵ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, ss. 29-31.

'Maurya' hanedanının ortadan kaybolması ve M.S. IV. yüzyılda 'Gupta' hanedanının kuruluşuna kadar; yaklaşık beş yüz yıl tarihçilere göre bir karanlık dönemdir.⁵⁶

Maurya hanedanını kaybetmesiyle Hint alt kıtasında merkez yönetim unsurlarının kalmamasından dolayı dışarıdakilerden başta Yunanlar olmak üzere Şok, Çin'den gelen 'Kuşanlar' ve diğerleri küçük küçük eyaletler kurmuştur.⁵⁷

Ondan sonra IV. yüzyılın başlarında Hindistan'ın Kuzey'inde Hindûların bir sınıfı 'Vaişya'lara mensup olan 'Gupta' hanedanı⁵⁸ ortaya çıkmıştır. Bunun 'Altın çağ dönemi' ve sınır genişliği politikası 340-76 yıllar arasında Şamudra Gupta döneminde gerçekleşmiştir. Ama 'Maurya' hanedanının yarısından daha küçük olsa bile Doğu Bengal'de sadece 'Şamatata' bölge dışı bütün Bengal bölgesini 'Gupta' hanedanının kontrol altında kalmıştır.⁵⁹ Nihar Ranjan Ray da aynı görüş içindedir. 376-413⁶⁰ yıllar arasında meşhur olan II. Çandra Gupta döneminde Çinli Budist gezgin Fa-Hien, Bengal bölgesinin Güney Batısından geçip o zaman bölgesinde Budist dini güçlü bir şekilde görmüştür.⁶¹ Ayrıca, yukarıda söz ettiğimiz gibi IV. ve V. yüzyıllarda Aryanlar, din, dil ve kültürlerinin canlı etkisini Bengal'e getirmeye çalışmıştır. VI. yüzyılda Kuzey Doğu Bengal'de Brahman toplumu ortaya çıkmıştır. Bu arada V.-VIII. yüzyıllar arasında Doğu Bengal'de Sanskritçe'de kişi ve yer adları bile bulunmaktadır.⁶²

Brahman dinine ait Gupta hanedanının yıkılışından önce yabancı kavimlere Brahman toplumun içinde yer verilmesine dair bir politika⁶³ ele alınmıştır. Bu politikayı iyice değerlendiren ilk kavim ise Orta Asya'dan gelen Hunlardır. Netice olarak, onlar Gupta hanedanını yavaş yavaş kovalayarak bu bölge içine saldırmıştı. Böylece V. yüzyılın son

⁵⁶ Talib, Abdul Mannan, *Bangladeshe Islam*, Islamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 2002, s. 34.

⁵⁷ Bhattacharya, *Praçin Bharat*, ss. 48-51.

⁵⁸ Hindistan'ın Bihar ve Uttayar Pradesh'te tahta geçen Guptalar yani I. Çandra Gupta, Bengal'in bir köşesinde kalan *Kuşanları* vergiye bağladı. Ancak geçtikçe zayıflamasıyla Gupta hanedanı Kuşanların sınırlarına kadar onun sınırı genişlemişti.

⁵⁹ Ali, Muhammad Mohar, *History of the Muslims of Bengal*, Cilt-1A, Islamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 2003, s. 6.

⁶⁰ Kaynaklarda değişikliği var. Örnek, *Sukumari Bhattacharya*, 380-412 olarak söylemiştir.

⁶¹ Ali, *History of the Muslims of Bengal*, cilt-1A, s. 7.

⁶² Mannan, Mohammad Abdul, *Amader Jatiswattar Bikashdhara*, Kamiub Prokashon Limited, Dhaka, 2006, s. 28.

⁶³ Bu adımı sadece Dravidianlara karşı kendi gücünü pekiştirmek için atmıştır. Hem de kutsal kitaplarında yazılan bir Kanun olarak bu ortaya çıkmıştır. Ancak zaman gittikçe toplumda insan yüküğünden dolayı toplum liderleri ve yazarları (özellikle kutsal kitap yazarları) bu kavim insanların doğuş zamanı ele alıp değerlendirerek kast sistemi oluşturmayı gayret etmiştir. Mesela; Bir yere gidip savaşip kazanırsa onlar *Kisatriya* yoksa *Şudra* olarak sayılmaktadır. Hindûların bu kast sistemini şöyle sıralayabiliriz: 1. Brahmanlar (rahipler ya da bilginler), 2. Kshatriyalar (askerler), 2. Vaişyalar (çiftçiler ve tüccarlar) ve 3. Şudralar (hizmetçiler).

zamanlarında bazı kralların isyan çıkarması, aralarında çatışmaları ve taht hırsından dolayı bu hanedan ortadan kaybolmuştur.⁶⁴

VI. yüzyılın başlarında Banga'da Çandra hanedanı ve sonlarında Gavr'da Guptaların kaybetmesi sebebiyle Bengal bölgesinde ayrı ayrı iki kraliyet kendi özgürlüğünü ilan etmiştir. VII. yüzyılda feodaller gibi görünmekte olan Brahman hanedanının hükümdarlığı devam etmiştir. Gupta hanedanının bir soyundan gelen ve bunlardan özel olarak önce küçük bir yeri yöneten Şaşanka, 601-635 yıllar arasında Gavr'da Kuzey ve Batı Bengal bölgesi ile kendi hâkimiyetine devam etmiştir. Ancak, onun sınır genişliği politikası hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.⁶⁵ Bir önemli tartışma ise, Brahman dinine inanan Şaşanka tarafından Budistlere saldırılması, öldürülmesi, Budist ibadethanelerin yok edilmesi ve kendi din ve kültürüne zorla alıştırması gibi olaylardan dolayı onu suçlamasıdır. Budistlere karşı aşırı derecede bu kötülükten dolayı Şaşanka'yı savunan ve savunmayan taraflar vardır.⁶⁶ Aslında, Şaşanka hakkında bilgileri aktaran kişi sadece o zamandaki Bengal bölgesini ziyaret eden Çinli Budist gezgin Fa-Hien'dir.

Şaşanka'nın ölmesinden önce Harşa Vardhana (606-647) tarafından onun yenilmesi ve kraliyetin yok edilmesinden sonra Kuzey-Batı Bengal bölgesinde hâkimiyetinin sürdüğü iddiaları mevcuttur. Ama bunu Mohar Ali inkâr etmektedir.⁶⁷ Ondan sonra Bengal bölgesinde yüzyıllık (650-750) bir karanlık dönem başlamıştır ve ayrı eyaletlerde ayrı ayrı hanedanlar ortaya çıkmıştır.⁶⁸ Bu döneme Bengalce 'Matsyanyaya dönemi'⁶⁹ deniyor. Nihar Ranjan Ray, bu 'Matsyanyaya dönemi'ni şöyle değerlendirmektedir: VII. yüzyıldan VIII. yüzyılın ortasına kadar devam eden zaman içerisinde Brahmanların ikametgâhı deniz kıyısına kadar ulaşmıştır. Aynı zamanda Budizm dininin kültürel faaliyetleri üzerine Brahman kültürünün etkisi saçılmıştı.

⁶⁴ Milot, *The Spread of Islam in Bengal in the pre-Mughul Period (1204-1538 A.D.) - Context and Trends*, s. 16.

⁶⁵ Chowdhury, Abdul Momin, *Dynastic History of Bengal*, ss. 3-4.

⁶⁶ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, s. 38.

⁶⁷ Ali, *History of the Muslims of Bengal*, s.7.

⁶⁸ Detaylı olarak bkz. Ahmad, AKM Nazir, *Bangladeshe Islamer Agomon*, Bangaldesh Islamic Center, Dhaka, 2013, ss. 13-14.

⁶⁹ Bu zamanlar içinde Gavr eyaletinde yöneten hanedanların yokluğunu, sulhun devam etmemesi ve feodal sisteminin baş kaldırılmasından dolayı (Matsya= Balık, Nyaya=gibi) küçük balıklara yiyen büyük balıklar gibi insanlar arasında bir durum ortaya çıkmıştır.

Büyük küçük feodalite o zaman Brahmanların elinde idi. Budist pagodaları (ibadethane) eski haline dönmüştü. Bunların tuğla ve ahşapları yok edilerek kendi evleri yapılmaya başlanmıştı.⁷⁰

Yüzyıllık (650-750) bir karanlık dönem 750 yılında Budist dinine inanan Bangal asıllı Pala hanedanının ortaya çıkışı ile bitmiştir. Bu hanedandan ilk kralı olan Gopala Dev'i halk, 'Gavr, Magadha ve Banga'nın tahtına oturtmak için seçime gitmeyerek seçilip hüküm sürdürmek için izin vermişti. Böylece Bangal halkı ilk demokratik siyasetine dâhil olmuştu.⁷¹ Aryanların tek başına kültürel, sosyal, siyaset ve dini işgallerinden dolayı karanlık bir dönemin bitirmesi de bu Pala hanedanının kurulmasının nedeni olmuştur.⁷² Dört yüzyıl (750-1162) devam eden bu hanedanın meşhur krallarından olan Dharmapala, Maghad ve kuzey Hindistan'da 770-810 yıllar arasında ve Deva Pala, Güneydoğu Bangal Bengal'in büyük kesiminde 810-845 yıllar arasında hüküm sürmeyi devam etmişti.⁷³ Ancak onlardan sonra Pala hanedanının hâkimiyeti zayıflasa bile XII. yüzyıla kadar küçük küçük eyaletlerde hâkimiyeti sürmüştür. Özel olarak Budistlerin üssü olan Şamatata ve Banga içinde hüküm süren Çandra hanedanı, Gavr'daki Pala krallarına yardımcı olmuştur yani Çandralar, onlar ile ilişki kurarak Gavr'daki Budistler için yardım eli uzatmıştı.⁷⁴

Şekil-2: Pala hanedanına ait bir sikke.

(History of Bengal: From Stone Age to Trinamool Congress, *India Today*, Mayıs 20/24, 2016, <https://www.indiatoday.in/education-today/gk-current-affairs/story/history-of-bengal-324618-2016-05-20>)

Din, sosyal ve kültürel bakımdan kendilerinin Budistlerden daha geride kaldıklarını anlayan Aryanlar, daha sonra Budistlerin din ve kültürünü, kendi din ve kültürleri ile birleştirip

⁷⁰ Ray, Nihar Ranjan, *Bangalir Itihas: Adi Porbo*, (Shuvash Mukhapaddhay tarafından yazılan kısacası), Mukhtadhara, Dhaka, 1983, s. 55; Barua, Pranab Kumar, *Bangladesher Baudhadharma O Sankskriti*, Bangla Academy, Dhaka, 2007, s.19.

⁷¹ Chowdhury, *Dynastic History of Bengal*, ss. 3, 8-10.

⁷² Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, s. 44.

⁷³ Talib, *Bangladeshe Islam*, s. 36.

⁷⁴ Ahmad, *Bangladeshe Islamer Agomon*, ss. 14-15.

paralel haline getirmeye çalışmıştı. Bunun neticesinde Budistler,⁷⁵ uyumlu olan Hindû dinindeki hükümleri uygulamaya başlamıştır.⁷⁶ Dinî, sosyal ve kültürel açıdan Aryan saldırıları karşılaşmayan Budist dinine bağlı olan Pala hanedanının ortadan kaybolması için sadece beklenen vaktin gelmesi lazım idi. Son olarak Palaların zamanı, bazı feodal liderlerin meydana çıkması ile bitmiştir.

Hindû asıllı Senaların Güney Hindistan'dan Doğu Hindistan'a hangi amaçla geldikleri pek bilinmemektedir. Çandra hanedanından gelen bu 'Sena' hanedanı, önceki Palaların son dönemlerinde feodalite durumunun ortaya çıkmasından sonra kral Hemanta Sena bunu iyice değerlendirip kullanmaya çalışmıştı. Ayrıca, Şamanta Sena hanedanın kurucusu olarak bilinmektedir. Ama onun oğlu Hemanta Sena, hanedanın ilk kralı olarak ortaya çıkmıştır diye söylenmektedir. Daha sonra Hemanta'nın oğlu olan Bijoy Sena bütün eyaleti bir araya getirerek özgür bir devlet kurmuştur. Aslında, Bijoy Sena, 'Pala' hanedanına, yani 350 yıl Bengal'de devam eden Budist üssüne şiddetli bir şekilde baskı yapmıştı.⁷⁷

Ondan sonra oğlu Ballal Sena, onun oğlu Lakşman Sena hakimiyete geçip Bengal'i daha güçlü bir hale getirmiştir. Yerel dili ve Budist kitaplarının yerine Senaların sayesinde Hindûlar, Bengal bölgesinde kendi dil ve kutsal kitaplarının kullanmasını istemişti. Aynı zamanda baskı yaparak onlar Bengal halkını Hindû dinine dönüştürülmesini istemişse de tamamen yaptıramamıştı. Tapınaklarda da kast sistemi oluşturarak bazı sınıfların girmesi yasaklanmıştır. Budistlere karşı Brahmanların aktif zulüm faaliyetleri ile Hindûların kast sisteminden oluşan Şudralara karşı operasyondan sonra Budistlerin çoğu Hindistan'ın komşu ülkelerine (Nepal, Sri Lanka, Myanmar) gitmişti.⁷⁸

⁷⁵ O zaman Budist dini ikiye bölünmüştü. 1. Teravide Budizm, Budist dinin asıl prensiplerine inanıyordu ve uygulanıyordu. 2. Mahyana Budizm ise Aryanların yani Hindûların etkisi ile kendi din içinde reformu getirilen gruptur. Bunları günümüzdeki Myanmar ve Sri Lanka'da görmektedir.

⁷⁶ Mannan, *Amader Jatiswattar Bikashdhara*, s. 29.

⁷⁷ Karim, Abdul, *Banglar Itihas (Sultani Amal)*, Jatiyo Sahitya Prakash, Dhaka, 2013, ss. 13-40.

⁷⁸ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, ss. 55-65.

BİRİNCİ BÖLÜM

BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET'İN BAŞLANGICI

İslâm dini, Bengal bölgesinde sosyal ve kültürel hayatının değişmesine sebep olmuştur. Bu değişimde kişiler, kurumlar ve devletin katkısı çok idi. İlk aşamada Müslümanlar, bir Müslüman toplumun oluşumu, İslâm'a açıkça destek sağlamak ve halkı kötü sosyal yapıdan kurtulmasına önderlik faaliyetleri yapmıştı. İslâm ile Bengal bölgesinin bağlantısı ne zaman, nasıl oldu, onu tam bilemezsek de Mekke'de İslâmiyet'in yayılışından sonra bu bölgeye bunun ulaşması fazla zaman almamıştır, diyebiliriz. İslâmiyet'in bu bölgeye gelmesi ve hangi yolla nasıl geldiğini belirtmek amacıyla biz burada Bengal İslâm tarihinde çok bahsedilen iki yol üzerinden bahsedeceğiz. Bunlardan biri deniz yolu ile gelen tüccarlar, ikincisi ise kara yolu ile gelen Türk kavimleridir. Burada şunu açıklamak gerekir ki, kara yolu ile Bengal'e İslâm günümüz Hindistan'ın kuzeyinden girmiştir ve deniz yoluyla İslâm günümüz Bangladeş'in Çitagong şehrinden girmiştir.

1.1. DENİZ YOLUYLA TİCARET VE BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂM

Meşhur Hindû tarihçi Tara Chand, 636 yılında Hint sularında ilk Müslüman filosunun Hz. Ömer döneminde gerçekleştirildiğini söylemişti.⁷⁹ Ancak diğer tarihçiler, Tara Chand'ın iddiasına şöyle karşı çıkmaktadır ki, İslâm'dan önce ve İslâm döneminde Sâsânî dönemindeki Farslılar, Pers körfezi ve Hint Okyanusunda denizci ve tüccar olarak görmek mümkündür.⁸⁰ Fakat bir diğer kaynak Tara Chand'ı şöyle desteklemektedir: V. ve VI. yüzyıllarda Roma ve Sâsânî kralları arasında savaşlar devam ederken Arapların kara ticaret yolu kısıtlanmıştır. O halde, onlar deniz yolunu tercih ederek gittikçe bu bölgedeki limanlarla ticari iletişimi açıp VI. ve VII. yüzyılın başlarında Güney Hindistan'ın Malabar, Kalküta, Çerar Bandar (liman) ve Çitagong'un deniz sahilinde kalıcı olarak ticari bölgeleri kurmuştur. Ticaret için gelen Müslümanların bu seferberliğinin asıl amacı İslâmiyet'in yayılışı idi.⁸¹ Ancak, VI. yüzyılda ticari faaliyetlerinde sadece Müslümanlar mı seferberlik yapmıştı, bu soru aklımıza gelmektedir. Çünkü diğerleri hakkında bilgiler pek ortaya çıkmamaktadır.

⁷⁹ Chand, Tara, *Influence of Muslim on Indian Culture*, The Indian Press, Allahbad, 1922, s. 31.

⁸⁰ Khan, Muhammad Mojlum, *The Muslim Heritage of Bengal*, Kube Publishing, England, 2013. s. 4.

⁸¹ Khan, Muhiuddin, "Bangladeshe Islam: Koekti Totthya Sutra", *Masik Madina*, Sayı-X, Ocak-1992, s. 39.

Belirttiğimiz gibi kara ve deniz yolu üzerinden iki şekilde bu bölgede İslâmiyet'in yayılışı gerçekleşmiştir. Kara yolu ile İslâmiyet'in yayılmasının zamanı hakkında tartışmalar ortaya çıkmazsa bile deniz yolu üzerinden Bengal'e İslamiyet'in giriş zamanı hakkında tartışmalar mevcuttur. Fakat Arap tüccarların sayesinde İslâm ilk deniz vasıtasıyla Çitagong'a geldiği için Bengal İslâm tarihinde bu şehrin önemi çoktur. Ancak, Çitagong'da ilk İslâmiyet'in girişi hangi yüzyıla ait olduğu tartışmalı bir husustur. Onun için biz Çitagong'da Arap tüccarların sayesinde ilk İslâmiyet'in girişi hakkında tarihsel iddiaları- 1. VIII. yüzyıldan önce 2. VIII. yüzyıldan sonra diye ikiye ayırdık. Ayrıca şu hususu da ifade etmek gerekir ki, İslam'dan önce gelen Araplar Müslüman değildi, sadece bir tüccar olarak onlar Uzak Doğu bölgelerinde kendi ticarî faaliyetleri sürdürüyordu. Fakat İslâmî dönemde sadece ticarete bağlı kalmayıp İslam tebliği için de çalışmıştır.

1.1.1. VIII. Yüzyıldan Önce Arapların Gelişi Üzerine Tarihçilerin İddiaları

- ♦ “Arapların Güney, Güneydoğu Asya'daki ticaret faaliyetleri ve ilişkileri Hz. Peygamber döneminde başlamıştır. VII. yüzyılda Arap tüccarlar Bengal körfez bölgeleri ile ticaret bağlantıları kurarak onların etkisiyle o kadar güçlü oldu ki, körfez adalarında Müslümanlar ayrı özgür ve bağımsız eyaletleri kurmaya çalışmıştır.”⁸²
- ♦ Mojlum Khan'a göre, Hindistan civarına 643 yılında Hz. Ömer döneminde Arapların geldikleri söylenmektedir.⁸³ Tahminen söyleyebiliriz ki, Hindistan kıyılarına kadar Arapların gelmesi içinde Bangladeş'in Çitagong'u de dahildir. Abbas Ali Khan, zikrettiğimiz bu yorumumuza şöyle destek vermektedir ki, VII. yüzyılın başlarında İslâm tebliği Çitagong ve Sylhet üzerinden Çin'e kadar ulaşmıştır. VII. yüzyıla kadar Asya ve Afrika kıtasında Arap tüccarların sayesinde İslâm tebliğinin yayılışı olmuştur.⁸⁴
- ♦ Meşhur Hindû tarihçi Tara Chand, 636 yılında Hint sularında ilk Müslüman filosofunun, Hz. Ömer döneminde gerçekleştiğini söylemişti.⁸⁵

⁸² Habibullah, N.M., *Rohinga Jatir Itihas*, Bangladesh Co-Operative Book Society, Dhaka, 1995, s. 19.

⁸³ Khan, *The Muslim Heritage of Bengal*, s. 4.

⁸⁴ Khan, Abbas Ali, *Banglar Musalmander Itihash*, Bangladesh Islamic Center, Dhaka, 2011, s. 15.

⁸⁵ Chand, *Influence of Muslim on Indian Culture*, s. 31.

1.1.2. VIII. Yüzyıldan Sonra Arapların Gelişi Üzerine Tarihçilerin İddiaları

- ♦ Suniti Bhushan Qanungo'ya göre, "... Sikkelerin ve kroniklerin, kelimelerin, yer adlarının, etnolojinin, seyahat iddialarının kanıtı, VIII. yüzyılın başlarında Çitagong limanı ile Araplar arasındaki ilişkiyi açıkça göstermektedir. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Avrupalılar gelmeye devam etmiştir."⁸⁶
- ♦ Marrison'a göre, Müslüman tüccarlar ve gezginler IX. yüzyılda dünyanın bu kesimi ile irtibata geçmeye başlamıştır. Ancak, Müslüman davetçilerin bölgeye gelmeleri üzerine hiçbir rivayet bulunamamıştır, demiştir.⁸⁷ Metinde geçen 'bu kesim' derken O, burada Cava adalarına işaret etmişti. Ancak, coğrafi koşullarından dolayı o zaman Cava'yı geçmek için önce Arapların Bengal'den geçmesi lazım idi.
- ♦ 'Bengal'deki insanlarla, Müslümanların ticareti, sömürgeleştirme ve tebliğ faaliyetleri, XIII. yüzyıldaki Bengal'in fethedilmesinden daha erken başlamıştır.⁸⁸ Yani VIII. yüzyıldan sonraki dönemine işaret edilmektedir.
- ♦ "VIII.-IX. yüzyıllar arasında ticaret amacıyla Müslüman Arap tüccarlar Çitagong'a akın etmeye başlamıştır. Bir diğer yerli tarihçiye göre, Müslüman sultanların 953 yılından önce Çitagong'a gelmesi şüpheli bir iddiadır."⁸⁹
- ♦ VIII. ve IX. yüzyıllar arasında Arap tüccarların yanında çok sayıda Müslüman derviş İslâmiyet'in yayılışı için Çitagong'a gelmiştir diye zikretmişti.⁹⁰ Bu doğru olsa A.P. Phayre'e göre, Çitagong bölgesinde Arapların bir devlet kurduğunun doğru olduğu kanaatindeyiz.⁹¹
- ♦ Minhac-i Şirac- Doğu Bengal anlamında 'Barendra'yı zikretmişti. X. yüzyıldan sonra yer ismi olarak bunun kullanılması yaygın hale gelmiştir.⁹² Buradan şunu anlıyoruz ki, Araplar büyük gemi ile deniz okyanusu geçerken uzaktan Doğu Bengal'in kırmızı topraklarını görünce بر هند (Hindistan toprakları) demişti. O zamandan sonra bu 'Barre

⁸⁶ Qanungo, Suniti Bhushan, *A History of Chittagong*, cilt-I, Billah Printed, 1988, ss. 110-111.

⁸⁷ Marrison, G. E., "The Coming of Islam to the East Indies", *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, cilt. XXIV/I, 1951, s. 28.

⁸⁸ Sarkar, J.N., *Islam in Bengal*, Ratna Prakashani, Calcutta, 1972, s. 20.

⁸⁹ Ullah, A.B. M. Foez, "Chattagram Saptam Satake Muslim Agaman Ebong Rajya Pratisthaa Kotha", *Daynik Bhorerkagoj*, Dhaka, 15 Temmuz, 2016.

⁹⁰ Ullah, "Chattagram Saptam Satake Muslim Agaman Ebong Rajya Pratisthaa Kotha", *Daynik Bhorerkagoj*, 15 Temmuz, 2016.

⁹¹ Phayre, A.P., "On The History Arakan", *Journal of the Asiatic Society of Bengal (JASB)*, cilt-XIII, Calcutta, Bishop College Press, 1844, s.36.

⁹² Shiraj, *Tabaquat-i Nasiree*, s. 59.

Hint'ten 'Barendra' olduğunu söylenmektedir.⁹³ Bu doğru ise, Bengal ile ilk temas kurulduktan sonra Rajshahi'de Abbâsî dönemine ait madeni paraların bulunması ve VIII. yüzyılda Arap ticaretinin yanında İslâmiyet'in yayılışına kapı açılmıştır diyebiliriz.

Bengal'deki tarihçiler onların araştırmaları ve uluslararası düzeyde Hint alt kıtası ve Bengal üzerine yapılan araştırma, coğrafi açıdan değerlendirme ve coğrafyacıların iddialarına dayanarak günümüzdeki kaynakların incelenmesinden sonra şu sonuca ulaşmak istiyoruz: Bengal ile Arapların ilk teması VII. yüzyılın çok öncesinden başlamıştır. Fakat Bengal'de İslam ile Arapların teması VII. yüzyılın son zamanlarından başlamıştır.

Arapların uzaktaki ticaret faaliyetleri, Bengal'e deniz yolu ile İslâmiyet'in girmesine neden olmuştur. Aslında, VIII. yüzyılda Bengal ile Arapların ilişkisi hakkında rivayetler açık bir şekilde beyan edilmiştir. Biz de bu ilişkinin gerçekleştiğinden biraz bahsetmek istiyoruz. VIII. yüzyıldan beri Bengal ile Araplar arasındaki ilişki unsurları üç sınıfa ayrılmaktadır.

1. Arkeolojik deliller.
2. Arap coğrafyacılar ve tarihçilerin ifadeleri.
3. Halk arasındaki söylentiler.

Birinci olarak, Arkeologlar tarafından 1930 yılında Bangladeş'in *Rajshahi* ve *Comilla*'da Abbâsî dönemine (750-1258) ait iki madeni paranın keşfedilmesi, Arapların o dönemde Bengal bölgesi yani özel olarak Bangladeş'e geldiklerini göstermektedir. Rajshahi'deki Paharpur'dan keşfedilen para 788 yılında Abbasi halifesi olan Harun Reşid'in (786-809) halifelik dönemine aittir. Diğer biri ise Comilla'daki Mainamati'den keşfedilen Abbâsî halifesi olan Muntasır Billah'ın (861-862) halifelik dönemine aittir.⁹⁴ Ama bu madeni paralar kimlerin sayesinde gelmiş, bu tartışmalı bir husustur. Burada iki husus çok önemlidir- 1. İslâm vaizlerinin veya davet vermek amacıyla gelenlerin sayesinde 2. Tüccarların sayesinde.⁹⁵ Bu iki husustan anlaşılmaktadır ki, keşfedilen sikkeleri sayesinde Arap tüccarların daha erken dönemden Bengal bölgesinin farklı yerlerinde sadece ticari temasları kurduğu aşikârdır. Fakat İslâmiyet'in daha önce geldiğini tarihi iddialar ile ispatlamak mümkün olmasa da Arapların Uzak Doğu'daki ticarî

⁹³ Islam, Mufakkharul, "Upamahadeshe İslâm Procharer Prothom Parba", *Islamic Foundation dergisi*, Müslüman dünya sayısı, 1984.

⁹⁴ Chowdhury, *Dynastic History of Bengal*, s. 249; Karim, *Banglar Itihas: Sultani Amal*, ss. 62-63.

⁹⁵ Khan, *The Muslim Heritage of Bengal*, s. 5; Fakat Abdul Karim, onun *Banglar Itihas: Sultani Amal* adlı eserinde bunun üzerine ayrıntılı bir şekilde değerlendirme yapmıştı. ss. 62-63.

merkezleri, İslamiyet'in tezahür etmesinin ardından İslam belirli kısımlarında ulaşmak mümkün olmuştur, diyebiliriz.

İkinci olarak, Arap coğrafyacıları ve tarihçilerin iddiaları bu alanda çok önem taşımaktadır. Bu Arap coğrafyacılarından bazıları seyahate giden denizcileri veya onlardan önce telif edilen eserlerden yardım alarak aynı rivayetleri bazen de biraz değiştirerek bilgileri ele almıştır.⁹⁶ Tarihçiler, bu coğrafyacıların kaydettiği bilgileri araştırıp kendi kararlarına ulaşmıştır. Arap coğrafyacıları iki şekilde bize bilgiler aktarmıştı- 1. Ülkeler arasında geçen ticaret yolları-bunlardan biri olarak Bengal bölgesindeki ticaret yolları 2. Bahsettikleri limanlardan biri olarak 'Semender'ı ele alabiliriz. Şimdi, *Semender*'in nasıl Bengal'in bir limanı olduğunu aşağıdaki bilgilerle ispatlamaya çalışacağız.

- ♦ İbn Hurdazbih'e (Ö. 912) göre, Semender'de pirinç üretilir; Kamrun⁹⁷ ve diğer yerlerinden 15 yada 20 günlük bir nehir yolculuğu ile Semender'e kadar 'Aloe Vera' adlı ahşaplar ithal ediliyordu.⁹⁸
- ♦ İdrisî'den, Abdul Karim'in aktardığı bir bilgiye göre, *Semender*, ... Keşmir'den cereyan 'Khaor' yol üzerinde bulunan bir limandır." Bu hem bir ticaret merkezi hem de gelişmiş büyük bir şehirdir. Buradaki ticarete yeterli miktarda kazanç fırsatı var. Buradan bir gün mesafelik bir ada var ve orada bütün tüccarlar her gün ticaret yapıyordu.⁹⁹

M. A. Rahim'e göre, İdrisî Hint alt kıtasına hiç gitmemişti ve Hint alt kıtası hakkında coğrafi açıdan onun aktardığı bilgilerin bir kısmı şüphelidir. Ancak buna rağmen Semender limanı hakkında İdrisî'nin aktardığı bilgiler, İbn Hurdazbih ile aynıdır.¹⁰⁰ Kamrun veya Kamrup'tan geçmek için, Bangladeş içinden cereyan Brahmaputra ve Meghna nehrinin vasıtasıyla Çitagong limanı ya da ondan yakın bir yerden geçmek lazımdı. Onun için bu

⁹⁶ Abdul Karim'e göre, bu coğrafi kaynaklarından biz Süleyman'ın 'Sisile ut Tavarih', İbn Hurdazbih'in 'el-Mesâlik ve'l-Memâlik', Mesudî'nin 'Muruc ez-Zeheb' hakkında söyleyebiliriz. Onların, bölgeleri ziyaret edip etmediği üzerine tartışmaları vardır.

⁹⁷ Rivayetlerde geçen Kamrun veya Kamrut günümüzdeki Asam'ın (Hindistan eyaleti) Kamrup'un bozulmuş halidir ve o zamanın on beş günlük bir takım ahşap ticaret yerden bahsedilmektedir. Bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik*, دار صادر أفست لیدن, Beyrut, 1889, ss. 63-64; Bu rivayeti desteklemek ve bunu bugünkü Bangladeş-Asam arasında olduğunu kanıtlamak için Abdur Rahim, Abul Fazl'un "Sylhet ve onun yakındaki yerler Aloe Vera ahşabı üretilmek için meşhur idi" rivayeti bize aktarmıştı. Günümüzde de Sylhet ve Asam, yan yana iki şehrin adıdır. Bkz. Rahim, M. A., *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, cilt-I, çev. Md. Asaduzzaman, Bangla Academy, 2008, s. 27.

⁹⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik*, ss. 63-64.

⁹⁹ Karim, Abdul, *Chattograme Islam*, Byy, Yyy, ss. 4-5.

¹⁰⁰ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 27.

liman dışında başka bir liman ile bağlantı kurmak mümkün değildi. Diğer yandan Ahmad Hasan Dani'nin yorumu “Hâlâ Meghna (nehir) kıyısında yaşayan insanlar buna ‘Semender’ diyorlar”¹⁰¹ diye bize Semender'in nerede olduğunu göstermektedir.

Arap tüccarlar, Bengal kıyılarıyla iyice tanışmıştır. Hint tarihçisi Hoduvala'ya göre, Arap coğrafyacı Süleyman'ın zikrettiği ‘Diyarrahami’¹⁰² ya da çoğu tarihçilerin ifadesine göre ‘Ruhmi’ olarak denilen yer bugünkü Bangladeş’e aittir.¹⁰³ M. A. Rahim’e göre, Bengal ile bunun bir benzeri daha vardır. Çünkü onların söylediği ‘Rahmi’nin bir tarafında deniz var, diğer tarafında ‘Kamrup’ var. Aynı zamanda tüccar Süleyman ile İbn Hurdazbih de Rahami’de üretildiği ahşap ve meşhur ince kıyafeti ‘Muslin’den bahsetmişti.¹⁰⁴ ‘Periplus of the Erythraean Sea’ adlı eserinde de *Muslin* kıyafetini, Ganj kıyısında yer alan uzak yerlere kadar uzanan Bengal’in özel bir ticaret malı olarak zikredilmiştir.¹⁰⁵ O halde, önce Hoduvala tarafından Arap coğrafyacıların Bengal bölgesi üzerine aktardığı bilgileri değerlendirdikten sonra biz Rahmi’yi, Bengal bölgesi içindedir diye söyleyebiliriz.

Yukarıda Arapların Bengal bölgesinde Bengal deniz kıyısında bir ticaret merkezinin var olduğunu ispatlamaya çalıştık. Diğer yandan, onların kaldığı veya yaşadığı yerlerden biraz bahsederek, yukarıdaki bilgileri daha destekleyecektir. Tarihçiler ve araştırmacılar, Müslümanların fethetmesinden önce Bangladeş’te Arapların kaldıkları yer ve o yerden İslâmiyet’in yayılışı üzerine şimdiki ‘Çitagong’ bölgesi ve onun civarındaki yerleri ortaya koyuyor.

¹⁰¹ Dani, A.H., “Early Muslim contact with Bengal”, *Proceedings of the Pakistan Historical Conference*, Bölüm-I, 1951, ss. 6-7.

¹⁰² Rahmi, Rajmi ya da bir diğer tabiri ile ‘Raham’ kelimesi biraz değiştirilerek ‘Ruhmi’ olduğu söylenir. Sonra Ruhmi kelimesi bazı araştırmacılarına göre XVI. yüzyıldan sonra ‘Ramu’olarak değiştirilmiştir. O da şimdi günümüz Bangladeş ve Myanmar sınırında bulunan bir ilçenin adıdır. Relof Fitch de Bengal bölgesini ziyaret (1585-86) ettikten sonra Recon (Arakan) ve Reme (Ramu) adlarını eserinde kaydetmişti. Kıyı bölgesi olduğu için Ramu Arap tüccarlarla yakından tanışmış olan bir bölge olmuştur. Bkz. İslâm, N, *Praçin İtihase Ruhmi Rajjo*, ed. M. Siddiki, Arakan Historical Society, (2000), ss. 264-275; Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 29; Ayrıca İbn Hurdazbih de “Serendip’ten sonra Rami Adası gelir” diye bir ifadesinden geçmektedir. Bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitab-ül-Mesalik ve'l-Memalik*, ss. 65.

¹⁰³ Hoduvala, Shahpurshah Hormasji , *Studies in Indo-Muslim History*, Mumbai, 1939, ss. 4-6; Hem de Hoduvala, eserin ilk sayfalarında bu bölge üzerine coğrafyacı Mesudî, tüccar Süleyman ve diğerlerin aktardığı bilgileri açıklayıp tenkid de bulunmuştur.

¹⁰⁴ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 28.

¹⁰⁵ *Periplus of the Erythraean Sea*, çev. Wilfred H. Schofe, Lungmans, Green ve Co., London, Calcutta, Mumbai, 1912, ss. 47-48.

- ♦ Araplarla iyi ilişki kuran Çitagong şehri nasıl ve nereden geldiği ile ilgili sorular aklımızda dolaşiyor. Önce gezginler olarak İbni Batuta- “Bengal eyaletine ilk girdiğimiz yer Südkâvân (Satgaon/Satigam) ¹⁰⁶ beldesidir ki, Bahr-ı A’zam (Hint Okyanusu) sahilinde büyük bir şehirdir. Hinduların ziyaret ettikleri Ganj nehri ile Cumna nehri burada birleşerek denize karışır”;¹⁰⁷ Çinli gezgin Ma-Huan- “Su-men-ta-la’dan (Sumatra, İndonezya) 21 gün sonra gemi ile Pang-Ko-La eyaletine (Bengal, Bangladeş) ulaşmıştık. Gemi ilk önce Cheh-ti-gan’a (Çitagong) ulaşmış ve gemiyle demir atmıştık.”¹⁰⁸ Enamul Haq, Çitagong’u değerlendirirken IX. yüzyıldan gelen tüccarların yanında dervişlerin geldikleri üzerine şüphe etmekten korkuyorum, demişti.¹⁰⁹
- ♦ İslam Tarihi kaynaklarında herhangi bir bilgi bulunmasa da hem Bengal bölgesine hem de Çin’e ait kaynaklarda Sa’d b. Ebû Vakkas’ın bir heyetle Hz. Peygamber’in davetini bölgeye ulaştırdığına ait bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Habeşistan hicretinden bütün sahabiler döndüyse bile Sa’d b. Ebî Vakkas’ın liderliğinde Kays b. Huzeyfe, Urve b. Asasa ve Ebu Kays b. Haris ile bazı Habeşi nübüvvetin VII. yılında Padişah Necaşi’nin hediye olarak verdiği gemi ile Güneydoğu Asya ticaret yolunu takip ederek İslâmiyet’in yayılışı için çıkmıştı. Bu gemi ile ilk önce Hindistan’ın Malabar adasına gelip oradaki kral Perumal’a ve çok insana İslâm’ın tebliği ulaştırarak onları İslâm ile şereflendirmiştir. Aynı şekilde Çitagong bölgesine de gelip Peygamber’in davetini ulaştırmış.¹¹⁰ Arapça’da bunun hakkında rivayetleri açıkça geçmediğinden dolayı Muhiuddin Han adlı bir araştırmacı, Çince kaynakları değerlendirdikten sonra şöyle bir yorum yapmaktadır: VII. hicretinde Habeşistan’dan çıkan Sa’d b. Ebu Vakkas’ın tebliğ grubu, aradan geçen dokuz yıl, seferlerinde geçtiği yerlerde İslâm tebliği ulaşmaya çalışıp 626 yılında Çin’e ulaşmıştır. Geçtiği bu seneler içinde onlar- Bangladeş ve Güneydoğu Asya bölgelerine

¹⁰⁶ Sadkâvân’ı, günümüz Çitagong olarak belirlenmesinde tartışmalar vardır. Fakat biz burada Araplar tarafından شاطي الغنج (Ganj kıyısı) söylenmesi veya İbn Batuta tarafından Südkâvân (Satgaon/Satigam da onun kaynağında bulunmaktadır) olarak kullanılması bize “Bahr-ı A’zam (Hint Okyanusu) sahilinde büyük bir şehire” işaret etmektedir. Ayrıca “Hinduların ziyaret ettikleri Ganj nehri ile Cumna nehri burada birleşerek denize karışır” diye İbn Batuta’nın aktardığı bu bilgiyi Sadkâvân’ın nerede olduğunu göstermektedir. Onun için biz de Sadkawan’ı günümüz Çitagong olarak belirleyebiliriz. Bkz. Et-Tancî, *İbni Batûta Seyahatnâmesi*, s. 448.

¹⁰⁷ Et-Tancî, *İbni Batûta Seyahatnâmesi*, s. 448.

¹⁰⁸ Bhattasali, Nalini kanta, *Coins and Chronology of the Early Independent of the Sultans of Bengal*, England, 1922, s. 169.

¹⁰⁹ Haq, Muhammad Enamul, *Bonge Sufi Provab*, Ramon Publishers, Dhaka, 2011, s. 99.

¹¹⁰ Ma Tong (ed.), *Zhongguo Yisilan Jiaopai yu Menchen Zhidu Shilue*, Ningxia Renmin Chubanshe, 1995, ss.48-52; Akhanda, Mahfuzur Rahman, *Arakaner Musalmander Itihas*, Bangladesh Co-operative Book Society, Dhaka, 2013, s. 35.

ulaşıp halka İslâm'ın davetini iletmiştir.¹¹¹ Ancak araştırmacı Cemil Lee'ye göre elde bulunan tarihi veriler ve asırlarca süregelen bölgeyle olan temaslar göz ardı edilmese dahi bu konuda güvenilir tarihi deliller bulmak mümkün değildir.¹¹²

- ♦ Hasan Zaman'a göre, Hz. Ömer döneminde bir kaç İslâm davetçisi Bengal'e gelmiştir. Onların lideri Memun ve Mühaymin adlı iki kişi idi. İkinci defa gelenlerden Hz. Hamiduddin, Hz. Mürteza, Hz. Abdullah ve Ebu Talip'in adlarını zikretmiştir ve böylece ardı ardına beş grubun Bangladeş'e geldiğini söylemiştir. Zamanın idarecilerinden yardım bile almamıştı. Yerel dili kullanarak davet vermişti. Az sayıda ve gerçek Müslüman oluşturma onların hedefinde idi. Köyde yaşayıp din için sefer yapmakla çalışması- onların özel işi idi. Ondan sonra daha beş grup Mısır ve Fars'tan (İran) Bangladeş'e gelmiştir. Onlara Âbid (عابد) ya da ibadet eden kişiler denilip hankah ve merkezler kurarak din faaliyetlerini sürdürdüğünü de söylemiştir.¹¹³ Mohammad Abdul Mannan ise bu rivayeti değerlendirerek söylemektedir ki, yukarıdaki bilgiyi doğrulamak için hiç bir ana kaynağı bulamadım. Ayrıca tarihçiler, bu bilgiyi alıntı olarak kullanırsa bile erken dönemlerde gelen bu İslâm davetçilerin kimliklerini, nasıl geldiklerini ve bu bilgilerin doğrusu ne kadar, onun hakkında bilgiler detaylı bir şekilde bilinmemektedir.¹¹⁴
- ♦ Arap tüccarlar, Arapça'da شاطي الغنج (Ganj kıyısı) ismi koymuşlar ve bu kelime Arapça'dan biraz bozularak 'Çita (شاطي) + Ganj (الغنج)' Çitagong olarak ortaya çıkmıştır. O zaman bu Arap tüccarların yanında sûfi-derişlerin geldiklerini de biliyoruz. Bu Çitagong civarındaki insanlar Araplardan dil, edebiyat, kültür, yerlerin adını Arapça koymaları gibi alanlarda¹¹⁵ etkilenmişlerdir. Hem de Çitagong'da Arapların yüzünden İslamlaşma etkisi sonucunda bazı Hindû Brahmanlar Batı Bengal'e göç etmiştir.¹¹⁶
- ♦ XV. yüzyıla kadar Sandip, Hatiya ve Bengal'in kıyı bölgeleri Müslüman hükümet tarafından fethedilmemişse bile *Barthema* ve *Barbosa*¹¹⁷ Bengal denizinin Meghna

¹¹¹ Khan, Muhiuddin, "Bangladeshe İslâm: Koekti Tothya Sutra", *Masik Madina*, sayı-X, Dhaka, Ocak-1992, s. 40.

¹¹² Lee, Cemil, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, TDV Yayınları, Ankara, 1991, ss. 29-32.

¹¹³ Zaman, Hasan, *Samaj Sangskriti Sahita*, Gyan Bitarani, Dhaka, 2012, ss. 168-169.

¹¹⁴ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, s. 85; Ayrıca Abdul Mannan, Hasan Zaman'ın bu eserin ilk basımında (1967) referansların eserden kaldırıldığını söylemektedir.

¹¹⁵ Abdul Karim, onun Chattograme Islam adlı eserinde Çitagong bölgesindeki insanların yüzleri Araplar gibidir diye zikretmiştir. Hem de bu yerli insanlar hâlâ kendi lehçesinde Arapça kelimeleri kullanıyorlar. Mesela- Araplar gibi fillen önce olumsuz manayı kullanıyorlar. (Arapça- Le Ezhebü/ (Türkçe) Ben gitmiyorum demek; Çitagong lehçesinde ise *Ay No Jay*). Bkz. Karim, *Chattograme Islam*, s. 17.

¹¹⁶ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, ss. 30-31.

¹¹⁷ Onlar Avrupa'dan Bengal hakkında söz edenlerdir. Bengal tarih için onların bu sözleri mühimdir.

kıyıları dolaştığı zaman orada bir çok Arap, İranlı ve Habeşistanlı tüccarlar ve diğer Müslümanların yaşadıklarını görmüştü. O zaman şöyle bir soru akla gelmektedir; bu Müslümanlar nereden ortaya çıkmıştı? Bunun cevabı, Bengal kıyıları özel olarak Çitagong civarında Arapları ticarî faaliyetleri devam ettiği sürede tanıdıkları yerlere gelip yerleştirmiştir.¹¹⁸

Üçüncü olarak, halk arasında söylentilerden bazı tarihçiler, Arakan'ın kıyısında bir geminin kaza geçirmesi sebebiyle bazı tüccarlar yerel kralı olan Ma-Ba-Toing-Man-Da-Ear'dan (788-810) insan yardımı ile orada yerleşim için fırsatı bulmuştur diye zikretmişti.¹¹⁹ Eğer Arakan kıyısında ve Bengal körfezinde Arap tüccarlar ticarî faaliyetleri sürdürüp yerleşse bile tam yanında olan Çitagong'u, ihtiyaç için kullanmamış diye söylemek mantıksızdır. Onun için Arapların varlığının sadece Arakan'da görüldüğünü söylemek büyük bir hatadır.

953 yılında Arakan kralı Su-La Teing Sanda-Ya, 'Surtan' adı diye geçen bir devletin *Set-Ta-Going*¹²⁰ adlı şehrine savaşmaya gitmişti. Muhammad Enamul Haq'a göre, bu 'Surtan' kelimesi Arapça 'Sultan'ın, Arakan lehçesinden gelen bozulmuş halidir. Onun için Çitagong bölgesinde bir Arap devletinin geçmişte varlığı hakkında iddia etmektedir. Hem de O, bu devletin sayesinde kıyı bölgesi olarak Noakhali'yi, o Arap devletin bir parçasıdır diye zikreder.¹²¹ Mohar Ali de böyle bir devletten bahsetmektedir.¹²² Fakat Abdul Karim, ticarî açıdan Arapların varlığı bilinse bile bir devlet kurup yönetmeleri, aslında şüphe oluşturan iddiadır, demişti.¹²³ Yine, 'Sultan' kelimesi, XI. yüzyılın başlarından itibaren kullanılmaya başlandığı düşünülürse de bölgede bir Arap devletinin varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte Müslüman tüccarların sahilde kurdukları çadırlar ve kendi yönetimleri altında bulunan bir ticaret merkezinden bahsedilebilir.

A. M. Chowdhury, yukarıdaki bilgiyi şu şekilde değerlendirmektedir. VIII. yüzyıldan itibaren Araplar bölgeyle net bir ticarî ilişki kurmuştur. Ancak Bengal'i fetheden İhtiyar

¹¹⁸ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 30.

¹¹⁹ Karim, Abdul, "The Rohingyas: A Short account of their History and Culture", *Monthly Arakan*, 19. Temmuz, 2011, s. 7.

¹²⁰ Bunun manası ise artık savaş yapmamalıdır.

¹²¹ Haq, Muhammad Enamul, *Purva Pakistane Islam*, Dhaka, 1948, s. 17; Arakan Rajshabhay Bangla Sahitya, Ed. Abdul Karim ve E. Haq, Calcutta, 1935, s. 3.

¹²² Ali, *History of the Muslims of Bengal*, ss. 37-40.

¹²³ Karim, *Chattograme Islam*, ss. 16-17.

Uddin'in vasıtasıyla Türkler bölgeye gelinceye kadar (1203) Müslümanların yerleşmesi mümkün gözükmemektedir. Diğer bir açıdan, eğer Arapların bölgede böyle bir yerleşim yeri olsaydı, İbn Hurdazbih gibi meşhur Arap coğrafyacıları kitaplarında bundan bahsederlerdi. Ancak onlar sadece Bengal limanı ve ticaretlerden bahsetmişti.¹²⁴ Hasan Sharif ise Bengal'de IX. yüzyılda Abbasî dönemine ait sikkelerin bulunmasına dikkat çekerek İhtiyar Uddin'in Bengal'e girmesinden önce Bangladeş'te Müslüman varlığından söz eder. Fakat o da bir yerleşim yeri veya Müslüman çoğunluğun olduğu bir eyaletin varlığını reddetmektedir.¹²⁵

1.2. KARA YOLUYLA İSLÂM: TÜRKLERİN HİNT ALT KITASINA GELİŞİ

Kara yoluyla Hint alt kıtasına gelen İslâm'ın aşamalarını üçe ayırabiliriz. *Birinci aşamada*, Arapların 711 yılında Emevîler döneminde Muhammed b. Kasım'ın liderliğinde Sind ve Multan'ın (Pakistan'da) fethi ile *İkinci aşamada*, İslâm'ın girmesi, Gazne'deki Türk hakanı Sebuktegin ve onun oğlu olan Sultan Mahmud'un 17 defa Hindistan'ın farklı yerlerine seferler düzenleyip sonra hâkimiyeti kurmayıp her defa çok mallar ile ülkesine döndükten sonra seferlerinden kalan etkileri *Üçüncü aşamada*, Güri Sultanı Muizzüddin Muhammed b. Sam'ın liderliğinde Hint alt kıtasında Hindû prenslerle savaşarak kazanıp Delhi'de XII. yüzyılın son çeyreğinde bir Türk hanedanının kurulmasıdır.¹²⁶ Ancak bağımsız bir sultanlık haline gelişi, Türk kumandan Kütübu'ddin Aybek'in Muizzüddin'i 1206'da öldürüp tahta geçmesinden sonra olmuştur.¹²⁷ Bu aşamalar, kara yolu olarak İslâmiyet'in Bengal'e ulaşmasının önemini taşımaktadır. Ancak, bu üç aşamayı gerçekleştirdiği anda ilk iki ile Bengal'in ilişkisi yoksa da İslâm için zemin hazırlanmasına bunların bir etkisi vardır. Sonra İhtiyârüddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî, Delhi Saltanat'ın sayesinde üçüncü aşamanın etkisiyle ilk Bengal'in fethi gerçekleşmiştir.

1.3. MÜSLÜMANLARIN FETHİNDEN ÖNCE GELEN SÛFİ-DERVİŞLER

Bengal bölgesinde 1203'te siyasi olarak İslâmiyet'in girmesinden önce İslâm'a hizmet ve bunun yayılması konusunda bir çok sûfinin bölgeye gelmesi bilinmektedir. Seyyar olan bu sûfi-dervişler Buhara, Semerkand, İran, Arap ve Suriye'den tebliğ amacıyla VIII. yüzyıldan

¹²⁴ Chowdhury, *Dynastic History of Bengal*, ss. 248-50.

¹²⁵ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 78.

¹²⁶ Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 49.

¹²⁷ Farooqi, N.R., "Delhi Sultanlığı", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, s. 130

Bengal'e gelmeye başlamıştır.¹²⁸ Biz burada sadece gelen herkesin adlarını zikretmeyerek yerel halka ait söylentilerden bazı sûfi-dervişler ve Bengal bölgesinde onların İslâm'a hizmetlerinden kısaca bahsetmek istiyoruz. Ancak, bu sûfilerin gelmelerini, Müslümanların fethetmesinden önce gerçekleştiğini söylesek bile bunlar söylenti olduğu için Bengal bölgesindeki bazı tarihçilere ulaşan bilgileri araştırma yapıp bazı sûfilerin geldiklerini Müslümanların fethinden sonra gerçekleştirdiğini ispatlamıştır. Fakat sûfiler hakkında bilgiler kaynaklarda çok geçse bile bu dört sûfi-derviş hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.¹²⁹

- ◆ Şeyh Abbas b. Hamza Nişaburi (Ö. 900)
- ◆ Şeyh Ahmed b. Muhammed (Ö. 952)
- ◆ Şeyh İsmail b. Necd Nişaburi (Ö. 975)
- ◆ Şeyh İbrahim Türki Murşidabadi (Ö. 1169)

Tahminen söyleyebiliriz ki, Bengal bölgesine resmi olarak İslâmiyet'in girmesinden önce Rangpur ve yanındaki şehirlerine uzaktan gelen sûfiler için 'Hankah Şerifleri' vardı. Hicri 69/688 de Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın dönemine ait bu bölge içinde Bangladeş'teki en eski caminin yıkılmış duvarı bulunduktan sonra anlayabiliriz ki, bu cami kurulmadan önceden Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışı başlamıştır ve Müslüman kavimler ortaya çıkmıştır.¹³⁰

1.3.1. Baba Adem Şehit

Doğu-Bengal bölgesinde¹³¹ Sena hanedanından 'Ballal Sena' adlı bir Hindû kral ile Baba Adem Şehit arasında savaş olduğuna dair rivayetler vardır. Bir rivayete göre Baba Adem, Mekke'den 7.000'e yakın yoldaşları ile Bengal'e gelmiştir. Rampal adlı bir yerde yerleşmişti. Fakat o zaman inek kesilmesi yasak olmasına rağmen Baba Adem bir inek kesmişti. Yerel kralın Müslümanlara karşı zulüm yaptığını bu derviş'in kulağına ulaşmıştır. Kral da inek kesme meselesini duyunca hemen savaş çıkarmıştı. Baba Adem şehit edildi. Ancak bu olaydan sonra kral bile ailesine bir söz vermekten dolayı¹³² hayatta kalmamıştı.¹³³

¹²⁸ Ismail, Muhammad, *Development of Sufism in Bengal*, Doktora Tezi, Islamic Studies Department, Aligarh Muslim University, 1989, s. 35.

¹²⁹ Ismail, *Development of Sufism in Bengal*, s. 35.

¹³⁰ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, ss. 86-87.

¹³¹ Dhaka ilçenin Bikrompur'daki bir yerdir.

¹³² Kral yenilirse ailesi ateşe girip yanıp öleceklerdir. Ancak, kralın güvercini ailesine yanlış bir haber vermekten dolayı ailesi plana göre kendilerine ateşe atmıştı. Sonra kral gelip bunu görünce şoktan ölmüştür.

1.3.2. Şah Muhammed Sultan Rûmi

Sûfi-derviş olarak bilinen Şah Muhammed Sultan Rûmi, Müslümanlardan önce Bengal'e gelip İslâm dininin yayılışı için çalışmıştır diye iddialar bulunmaktadır. Günümüz Bangladeş'in Mymensing ilçesinde onun mezarı bulunmaktadır. 1671 yılında dergâhında bulunan bir yazıta göre, Sultan'ın 445/1053 yılında Mymensing'e geldiği söylenmektedir.¹³⁴ Bu bölgedeki o zamanın Koç kralı, dervişin olumlu davranışından etkilenerak İslâm dinini kabul edip ona bütün köyü hediye olarak teslim etmişti.¹³⁵

1.3.3. Şah Sultan Mahi Savar

Belh'in bir prensi olan Mahi Savar, saraydaki rahat yaşamını bırakıp Dimeşk'teki bir Şeyh'in öğrencisi olmuştur. Bu Şeyh, onu Bengal bölgesine İslam tebliği için göndermiştir. Söylentilere göre, balık gibi görünen bir tekne veya balığın üstüne binerek geldiği için ona Mahi Savar¹³⁶ denilmiştir. Bazı yerlerde Hindû krallarla savaşmış onları öldürmüştü. Çünkü bu krallar Müslümanlara zulüm yapıyordu. Bunun neticesinde Müslüman halkı, kralın karşısına çıkıp ayaklandılar. Yukarıda belirttiğimiz gibi Hindû alt sınıfı bile kralın karşısına çıkıp Sultan Mahi Savar'a yardım etmişti.¹³⁷

1.3.4. Mahdum Şah Devle Şehit

Mahdum Şah Devle Şehit, babası ve beraberindeki yoldaşları ile Yemen'den Bengal bölgesine gelmiştir. Hint seferindeyken Celalettin Buhari ile görüşmüştü. Bengal'e geldiği zaman Celalettin Buhari ona bir çift güvercin vermişti. Fakat yerel kralı onun faaliyetlerinden memnun olmayıp yerleştiği yeri yıkmaya çalışmıştı. Neticesinde iki grup arasında bir savaş meydana gelmiştir. Mahdum Şah, bazı yoldaşları ile şehit düşmüştü.¹³⁸ Diğer bir kaynaktan bilinmektedir ki, O Peygamberin sahabesi olan Muaz bin Cebel'in soyundan gelmiştir. Yukarıda Celalettin Buhari (ö. 1192-1291) ile onun bir görüşmesi olduğunu söyledik. Fakat Mahdum Şah, Şemsettin Tebrizî'nin (ö. 1273) bir öğrencisi idi. O halde, beyan ettiğimiz kişi ile onun

¹³³ Rashid, A.N.M. Bazlur, *Amader Sufi Sadhak*, Islamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 1984, s. 20.

¹³⁴ Haq, *Bonge Sufi Provab*, ss. 95-96.

¹³⁵ Bengal District Gazetteers, Mymensing, 1910, ss. 151-153.

¹³⁶ Bengalce'de Mahi= Balık ve savar= binmek manasına geliyor.

¹³⁷ Karim, Abdul, *Social History of The Muslims in Bengal*, Asiatic Society of Pakistan, Dhaka, 1959, ss. 88-89.

¹³⁸ Haq, *Bonge Sufi Provab*, ss. 97-98.

görüşmesi gerçekleşmişse de Bengal'e XIII. yüzyılın sonu veya XIV. yüzyılın başlarında geldiğini anlamaktadır.¹³⁹

1.3.5. Mahdum Şah Mahmud Gaznevî

Mahdum Şah Mahmud Gaznevî, şeyh'in emriyle İslâmiyet'in yayılışı ve Müslümanlara yardım etmek için kendi liderliğinde büyük bir derviş grubu ile buraya gelmiştir. Mangalkot'ta Bikrom keşori diye bir kral, Müslümanların yüzünü bile görmek istemeyince bu grub ve yerel 17 kişi ile Mahdum Şah Mahmud Gaznevî Mangalkot'u fethetmiştir.¹⁴⁰ Bu Sûfi, XIII. yüzyılın başlarında hayattaydı ve İslâm'ın hizmeti için çalışmıştır.¹⁴¹

1.3.6. Şeyh Ferideddin Şekerganja

Bengal bölgesinde Çiştîyye tarikatına bağlı en eski Sûfi olduğu sanılmaktadır. Bu sûfinin, günümüz Bangladeş'in Çitagong ve Faridpur ile bir ruhsal bağlantısı vardı. Ama Hindistan'ın kuzeyinde İslâm'ın hizmeti için çalışmıştır. Hâlâ Müslümanlar onun adıyla 'Şirni'¹⁴² veriyor. Diğer yandan onun eliyle Dudekul milleti İslâm'a girmiştir.¹⁴³ Bunlardan dolayı onun Bengal'e gelmesi mümkündür.

1.3.7. Sultan Beyazıt Bistami

Çitagong bölgesine Sultan Beyazıt Bistami'nin (Ö. 874) geldiği ve orada onun bir mezarı var diye söylenmektedir. Enamul Haq, ispatlama konusunda delil eksikliğinden dolayı Beyazıt'ın hayattayken Bengal'e geldiğini inkâr etmişti. Ona göre, Şah Sultan Belhî ile Sultan Beyazıt'ın ismi karıştırma sebebi olabilir diye zikreder. Hem de Haq, yerel bir pastoral şiirinden Beyazıt değil, yerine Sultan Belhî'nin ismini söylüyor.¹⁴⁴

¹³⁹ Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s.152.

¹⁴⁰ Haq, Muhammad Enamul, *A history of Sufism in Bengal*, Asiatic Society of Bangladesh, Dhaka, 1975, ss. 183-90.

¹⁴¹ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 62.

¹⁴² Bu geleneksel ve Pir/Dervişlerin vasıtasıyla Allah'ın şefketini kazanmak için insanlara verilen bir türlü tatlı yemektir.

¹⁴³ Haq, *Bonge Sufi Provab*, s. 73-74.

¹⁴⁴ Haq, *Bonge Sufi Provab*, s. 101.

Hasan Sharif, bu sufiler ile ilgili bir yorum yapmaktadır. Ona göre, yasak olmasına rağmen Hindû kralların evlerinde inek eti atılmasından¹⁴⁵ sonra savaş çıkarması ve sûfilerin bazı mucizelerini görüp halkın İslâm'a geçmesi gibi olayları yeniden araştırma yapılmalıdır. Sosyal, dinî, siyasî ve ekonomi sebeplerinden dolayı onlar bu yerlere gelebilirler diye söyleyen araştırmacı Sharif, Sultan Mahmud'un Hint seferi düzenlediği anlarda bazıları dönmeyerek burada kaldığını da hatırlatmaktadır.¹⁴⁶ Tekrar açıkça şu ortaya çıkıyor ki, İhtiyaruddin'in 1203 yılında Bengal seferinden önce bu öncül sûfiler İslâm için zemin hazırlamıştır.

İHTİYÂRUDDİN MUHAMMED BİN BAHTİYAR HALACÎ'NİN BENGAL'İ FETHİ VE ONDAN SONRAKİ HÂKİMİYET DÖNEMİNE GENEL BİR BAKIŞ (1203-1352)

Bengal bölgesinin son hanedanı olan Sena hanedanının, İhtiyâruddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî¹⁴⁷ tarafından ortadan kaldırılmasıyla bu bölgenin İslâm kapısı ilk defa açılmıştır. İhtiyaruddin 589/1193'te Bihâr'ı, ardından bölgede Budizm'in en önemli merkezi olan Uddandapûr kalesi'ni aldı. Bu başarılar ona bütün Bengal bölgesinin kapılarını açtı. Böylece Bengal, Benâres ve Batı Asam'ı da fethetti. Bu arada ele geçirdiği Hindû Sena Hanedanı'nın tarihî başşehri Gavr'ı (Leknevtî) merkez yaparak Bihar ve Bengal'de hüküm süren ve bölgedeki ilk Türk devleti olan Leknevtî Sultanlığı'nın temelini atmıştı (598/1202). Ancak bağımsızlığını açıkça ilân etmedi ve hutbeyi Gurlu Hükümdarı Muizzüddin (Şehâbeddin) Muhammed adına okutmaya, asıl tâbi olduğu kumandan Kutbüddin Aybek'e çok sayıda fil ve savaş aracı göndermeye devam etti. Muhammed b. Bahtiyâr'ın bastırıldığı sikkelerin bir yüzünde elinde gürz tutan bir süvari figürü, altında da Sanskritçe "Gavr'ın fethi adına" ibaresi bulunmaktadır. Bu durum onun Asya'dan Bengal'e belli bir siyasî kültürle geldiğini gösterir.¹⁴⁸

Son seferi olan Tibet seferinden sonra İhtiyaruddin'in 1206'da ölmesi sebebiyle yerine kumandanların desteğini alan İzzeddin Muhammed geçti. İzzeddin'in 1211'de ölümü üzerine

¹⁴⁵ O zaman Hindû çoğunluğu yerlerde inek kesmek yasak idi. Çünkü, Hindûlar ineklere ilah olarak sayıp tapmaktadırlar. Günümüzde de Hindistan'ın bazı eyaletlerde Müslümanlar tarafından kimse inek keserse de, aşırı olan Hindûlar tarafından kesen kişiye ceza verilmektedir. Bazen ise, iki millet arasında çatışma çıkıyor. Aynı durum İslâmiyet'in yayılışı döneminde sûfi-derişler ile kralların bu olay ile ilgili savaş ortaya çıkıyordu.

¹⁴⁶ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 82.

¹⁴⁷ Afganistan'ın kuzeyinde Germsîr'de yaşayan Halacî ya da diğer bir adı ile tanınan Hilcî Türklerine mensuptur. Bir süre Gazne'de Dîvân-ı Arz'da çalıştıktan sonra Gurlu kumandanlarının hizmetine girmişti; şahsî gayret ve dirayetiyle etrafına çok sayıda asker toplayarak aşağı Ganj kıyılarına akınlara başladı. Daha sonra Delhi Sultanlığını kuran, o sıralardaki Gurlu kumandanlarının en büyüğü Melik Kutbüddin Aybek tarafından takdir edilip Bihar'ın fethi için hazırladığı ordunun başına getirildi.

¹⁴⁸ Özcan, Azmi, "Muhammed Bahtiyâr Halacî", *DİA*, Ankara, 2005, XXX, ss. 505-06.

Alaeddin unvanı ile Ali Halacî hükümdar oldu. Kendisine rakip gördüğü, daha çok İzzeddin Muhammed'e yakın kumandanları tevkif ettirdi ve çeşitli bahanelerle ortadan kaldırdı. Bir müddet sonra da halktan aşırı vergi toplamaya başladı. Zamanla akli dengesi bozuldu. Gazne, Horasan ve Irak'ı kendi hakimiyetindeki topraklar olarak kabul edip oralara emirnameler göndermeye başladı. Bunun üzerine Halacî kumandanları Alaeddin Ali'yi ortadan (1213) kaldırdılar.¹⁴⁹ Böylece Halacîler arasında bir taht kavgası ortaya çıkmıştır. Bundan faydalanan Delhi sultanı Şemsettin İltutmuş'un büyük oğlu Nasirettin Mahmud, 1227 yılında Halacîlerden tahtta oturan Gıyasettin Halacî'yi öldürerek Bengal tahtına geçti. Onun ölümünden sonra Leknevî'de¹⁵⁰ bazı ayaklanmalar valilerin tahta geçmesine sebep olmuştur.

Bu zaman içinde merkez tahtına geçen sultanların gücü Bengal'de bu karışık durumları bastırmak için yetmemiştir. Otuz yıl sonra 1266 yılında Gıyasettin Balaban, Delhi'de tahta oturarak bütün taht kavgalarını ve karışıklıkları ortadan kaldırmıştır. Böylece O, Bengal'e bir düzen getirmeye çalışmıştır. Bu arada Bengal bölgesi yani Leknevî, 1287 yılında Delhi sultanı Gıyasettin Balaban'ın ölümüne kadar; arada bazı valilerin Bengal'i bağımsız bir devlet olarak kazanmak için çıkardıkları isyanları başarıyla bastırmıştı ve Bengal, Delhi sultanlarına bağlı bir eyalet olarak kalmıştır. 1287'den sonra ilk defa Delhi merkezinde Gıyasettin Balaban'ın torunu olan Keykubad ve Bengal bölgesinde bulunan oğlu Buğra Han hâkimiyete geçti. Dolayısıyla ilk defa bir hanedandan baba ve oğlu farklı iki hakimiyetin (Delhi ve Bengal'de) başına geçti.¹⁵¹ Üç yıl içinde Delhi'de Balabanlar, bir darbe ile Halacîler tarafından tahttan indirilip kendileri tahta geçti. Delhi'den bu haberi alan Buğra Han, Delhi Halacîlerinden korkarak oğlu Rüknettın Keykavus'u Bengal tahtına oturttu ve Delhi-Bengal arasındaki ilişki tekrar kesildi.¹⁵² Bu defa onlar arasında bağlarını koparması Bengal siyasetine Keykavus gibi bir yöneticisinin girmesi, gelecekteki Bengal'in uzun yıllardır özgürlüğü için bir kapı açılmıştır, diyebiliriz.

¹⁴⁹ Konukçu, Enver, "Halacîler", *DİA*, Ankara, 1997, XV, s. 227.

¹⁵⁰ Diğer eyaletlerden Leknevî'nin haysiyeti çok yüksekti. Aslında bu Leknevî iki ilçe yani Bihar ve Barendro ile kapsayan bir yer ile oluşturmaktadır. Bunu Delhi'den uzakta olduğunu ve coğrafi açıdan Delhi ve yanındaki şehirlerden farklı olduğu için Merkez'den günlük müdahale etmeleri mümkün değildi. Onun için Delhi'nin kişileri Leknevî'nin hâkimiyeti kazanma kavgasını ve rekabetin ardından bunu bir şans zannediyordu. Zaman zaman bazı valiler bunun için 'Melik-uş Şark' hitabını da almıştır. Delhi sultan bile iki sebepten buna mâni olamuyordu- 1. Merkez hükümetin zayıflanması 2. Merkez'deki memurların, Leknevî'deki valilerine yardım sağlanmasıdır.

¹⁵¹ Karim, *Banglar İtihas (Sultani Amal)*, ss. 116, 131, 140.

¹⁵² Karim, *Banglar İtihas (Sultani Amal)*, ss. 142-43.

Keykâvus, 1291 yılında tahta otururken, hanedan adına Halacî ve Balaban arasında bir güç çatışması vardı. Merkez ve eyalet arasındaki bu çatışma devam ederken Halacîler Hindistan'ın Güney'indeki yerleri fethettiye bile Bengal'i hiç kontrol altına almayı düşünmemişlerdir. Keykâvus'un 700/1300 yılında ölmesinin ardından Bengal'de yani Leknevî'de Balaban hanedanı sona ermişti. Ondan sonra Şemsettin Firuz Şah adlı bir kişi tahta geçti. Buradan anlaşılan o ki, Keykâvus'un yerine geçecek olan evladı bile yoktu.¹⁵³ Bazı tarihçiler Keykavusu öldürerek Firuz Şah'ın tahta geçmesini, bazıları ise Firuz Şah'ı Balaban hanedanından geçen biri olarak söylemişti.¹⁵⁴

İhtiyaruddin'den sonra Şemsettin Firuz Şah'ın (1301-1322) hâkimiyet döneminde Bengal'deki Müslüman devleti daha da genişlemişti. Önceki Leknevî sınırı (Bihar ve Barendro), Keykavus döneminde Banga ve Satgam'a kadar büyümüşü. Firuz Şah, fazla adımlar atarak Mymensing ve Sylhet'in fethi de tamamlanmıştı.¹⁵⁵ Diğer yandan onun döneminde İslâmiyet'in yayılışına dair Satgam'da Şah Sefiüddin ve Sylhet'teki Şah Celal gibi sûfi-dervişlerin sayesinde Müslümanların sayısı çoğalmasında katkıları çoktur.¹⁵⁶

Bengal tarihi, Delhi'deki Halacîler döneminde özgürlüğüne kavuşturduysa da Firuz Şah'ın ölümünden sonra oğlu Gıyasettin Bahadır'ın tahta geçti. Fakat halka onun zulüm yapmasından dolayı¹⁵⁷ onun kardeşi Nasirettin İbrahim, Bahadır'ın zulüm karşısına Delhi sultanı olan Gıyasettin Tuğluk'tan yardım talep etmiştir. Sultan da bunu kabul edip 724/1324 yılında Leknevî'yi kuşatarak bölgeyi kontrol altına almıştır. Sonra bölgeyi yönetmelerini kolaylaştırmak için Bengal bölgesini üçe bölüp Delhi sultanı tarafından valiler tayin edilmiştir. Neticesinde Bengal kendi özgürlüğünü 724/1324-1338 yılları arasında tekrar kaybetmişti.¹⁵⁸ Ancak, 1338 yılında Fahrettin Mübarek Şah, onun liderinin ölmesinin ardından üç bölgeden biri olarak Sonârgâon'da tekrar bağımsızlığını ilan etmiştir. Diğer yandan, bazı tarihçilere göre

¹⁵³ Karim, Abdul, *Banglar Itihas (1200-1857)*, Jatiya Sahitya Prakash, Dhaka, 2012, ss. 48-49.

¹⁵⁴ Aradaki bu süreç içindeki olaylar hakkında günümüzdeki tarihçilere kadar bilgi gelmemiştir. Çünkü o zaman Delhi ile Bengal'in ilişki kesilmesinden dolayı Bengal hakkında Delhi tarihçiler not tutmamıştı. Onun için günümüzdeki tarihçiler madeni paralar veya yazıtlara dayanarak yeni bilgiler ortaya çıkarmıştı. Keykavus'tan sonra farklı kişiler Bengal'i yönetmeye başlamıştır.

¹⁵⁵ Karim, Abdul, *Corpus of the Muslim Coins of Bengal*, Asiatic Society of Pakistan Publications, Dhaka, 1960, ss. 27-29.

¹⁵⁶ Karim, *Banglar Itihas (Sultani Amal)*, s. 163.

¹⁵⁷ Aslında zulüm yapmak bir propaganda olup bazıları bunu onun kardeşlerinden sağ kalan küçük kardeşi Nasirettin İbrahim'in bir taht hırsından olabilir, diyorlar.

¹⁵⁸ Karim, *Banglar Itihas (Sultani Amal)*, s. 164-65.

Leknevî'deki Satgam'da önce Şemsettin İlyas Şah adlı bir kişi bölgeyi kontrol altına alıp hâkimiyetini kurmuştu. Yani 1338 yılından önce Sonârgâon, sonra İlyas Şah'ın sayesinde 1352'de bütün Bengal bağımsızlığını ilan etmişti. Daha sonra Bengal, 1538'e kadar 200 yıllık bağımsız bir devlete erişmişti.¹⁵⁹

1.1. İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI: 1203-1352

İhtiyâruddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî tarafından Bengal bölgesinde Müslüman hâkimiyeti sağladıktan sonra Müslüman idareci ve sultanların takdiriyle devletin farklı yerlerinde cami, medrese ve hankahları yapmıştır. İhtiyâruddin, Bengal'in Leknevî bölgesinde hüküm sürdükten sonra onun Halacî emirleri de aynı politikayı devam ettirmiştir. Diğer yandan, şahsî çabaları ile bazı ilim merkezleri kurarak İslâmiyet'in yayılışına büyük katkı sağlamıştır. Belirtmek gerekir ki, ilk dönemlerde İslâm faaliyetleri sadece hankah ve şehir merkezlerine bağlı idi. Bu dönem içindeki İslâmiyet'in yayılışı özellikle sûfiler ve âlimler sayesinde gerçekleşmişti.

1.1.1. Sûfilerin Katkıları

Türkler tarafından Bengal fethedildikten sonra çok sayıda sûfi buraya gelmiştir. Bunun bir örneği Seyyid Eşraf Simnâni tarafından Sultan İbrahim Şarkı'ya yazılan bir mektuptan anlayabiliriz. Gulam Saklayen tarafından zikredilen o mektubun bir bölümünde şunlar yazılıdır. “... Genelde söylenebilir ki, sadece merkezler değil, Bangladeş'in hiçbir şehir veya köy kalmadı ki, orada sûfi-dervişler yerleşmesin. Suhreverdî tarikatına bağlı olan bir çok pir buradaki toprağa gömüldü. Ancak sağ kalanların sayısı da az değildi”¹⁶⁰ Bundan dolayı onların hankahlarını bazen devletin idare merkezi olarak da kullanılmıştı.¹⁶¹ Diğer yandan, halkın onlara sonsuz destek, sevgi ve saygı göstermesi İslâmiyet'in yayılışına kolaylık sağlamıştı. Yukarıda beyan ettiğimiz dönem içinden geçen bu sûfilerin bazıları ise şunlardır:

1.1.1.1. Şeyh Celalettin Tebrizî

Bu döneme ait sûfi Şeyh Celalettin Tebrizî'nin adı çok önemlidir. Suhreverdî tarikatına bağlı olan bu sûfi, 1213 yılında Delhi'den Leknevî'ye gelip Pandua adlı bir şehirde hankah ve

¹⁵⁹ Karim, *Banglar İtihas (1200-1857)*, ss. 56-58.

¹⁶⁰ Saklayen, Gulam, *Bangladesher Sufi Sadhak*, Islamic Foundation, Dhaka, 2003, ss. 53-54.

¹⁶¹ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 72.

Langarhane'yi¹⁶² inşa etmişti. Fakat, ondan önce Multan'dan geçerken 1211-12 yılında Delhi'de Sultan Şemsettin İltutmış tarafından kabul edilmiştir. Çünkü Sultan da sûfileri seviyordu. Bu hankah ve şahsî kimliği¹⁶³ sayesinde bir çok Hindû İslâm'ı kabul etmişti. Hindû ve Budistler arasında din açıdan yeni bir yaşam tarzını sürdürüp Celalettin Tebrizî kendisine herkesin saygısını ve ona bağlılığını kazanmıştı.¹⁶⁴

Ruhsal kabiliyeti ve marifeti sayesinde Tebrizî toplum için izler bırakmıştı. Şahsî idealizmi ve ruhsal zekası ile kendi kendine çok yüksek bir merteye kazanmıştır. Onun için sûfi arkadaşı Şeyh Bahaettin Zekeriya, Tebrizî'nin ayakkabılarını taşıyordu.¹⁶⁵

1.1.1.2. Şah Celal

Bangladeş'in günümüzdeki Sylhet şehrinin fethi, Şah Celal Türkistanî'nin sayesinde gerçekleşmiştir. 360 yoldaşı ve yerel Müslümanlarla Sylhet'i fethettikten sonra bir hankah kurarak İslâmiyet'in yayılışına hizmet etmeye çalışmıştı. Sadece Şah Celal'ın şahsî özelliklerine bağlı olan bu dağ (Asam) bölgesindeki insanlar İslâm'a geçmiştir diye söyleyen İbni Batuta 'ya göre, "... Bu dağların sakinleri Türklere benzerler. Bunlar sihirle uğraşırlar ve bunda meşhurdurlar. ... Müslüman olan ve olmayan herkes görüşmek amacıyla çeşitli hediyeleri getiriyordu."¹⁶⁶ Bu hankahlar sadece derviş, turist ve sefil insanların bir barınma merkezi idi. Davetçilerin en etkili, Celalettin-i Rumi'nin müridi olduğu ileri sürülen ve türbesi dini bir ziyaret merkezi haline gelmiş bulunan Şah Celal'dir.¹⁶⁷ Şah Celal hakkında söylenen pastoral şiirden iki satır şöyledir:¹⁶⁸

“Binlerce Hindû, yok Müslüman
Sylhet makamına gelip kim okumuş ezan”

¹⁶² Uzak yerlerden gelen fakir-miskinler için ücretsiz yemekhanedir.

¹⁶³ Bir söylentiye göre, Tebrizî buraya geldikten sonra yerel bir canavar hakkında duymuştu. Bu canavar her gece insanları yiyordu. Sonra Tebrizî bunu yakalayıp kafese göndermişti. Halk bunu görünce yerel idarecilerle beraber İslâm'ı kabul etmişti. Onun böylece faaliyetleri görünce Raca Lakşman Sena derviş için bir dergâh ve mescit inşa ettirmişti. Fakat tarihçi Abdul Karim bunları inkar etmektedir.

¹⁶⁴ Ahsan, Abdullah AI, "Spread of Islam in Pre-Mughal Bengals", *Intellectual Discourse*, cilt-II/1, 1994, s. 49; Rashid, *Amader Sufi Sadhak*, ss. 23-24.

¹⁶⁵ Cemali, *Siyer 'ul Arîfin*, Delhi Baskısı, H. 1311, s. 169.

¹⁶⁶ Et-Tancı, *İbni Batûta Seyahatnâmesi*, ss. 449-50.

¹⁶⁷ Husain, Syed Sajjad, "Bangladeş", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 444.

¹⁶⁸ Haq, *Bonge Sufi Provab*, s. 72.

Özel olarak Hindûlar, onun bazı mucizelerini,¹⁶⁹ idealizmini, insanlara yardımını ve olumlu davranışlarını görünce İslâm'a dâhil oldular.¹⁷⁰ Hâlâ Şah Celal ve müritleri, Doğu Bengal'de özellikle Sylhet'te İslâmiyet'in gerçek öncülerinden biri olarak görülmektedir.

1.1.2. Medrese Yapılması

Bengal'e İslâm girdikten sonra medreseler çok sayıda bulunmamış olsa bile hankahlarda eğitim-öğretim devam ettiği için tarihçiler, bunları medrese olarak saymaktadır. Çünkü, ilk dönemlerde ulema-âlim veya sûfiler arasında fark yoksa da XV. yüzyıldan sonra fark olmaya başlamıştı. Gerçek bir bakış açısıyla söyleyebiliriz ki, ilk dönemdeki sûfi ve âlimlerin çabaları ve coşkusundan dolayı medreseler ortaya çıkmıştır.

Tabakat-i Nâsiri'ye göre, İhtiyaruddin, Lekhnevî ve yanındaki bölgeleri fethettikten sonra medreseleri kurmuştu. Ondan sonra Gıyasettin İvaz Halacî, Leknevî'de güzel bir cami, yüksek okul ve sarayı kurmuştu.¹⁷¹ Aynı zamanda 'Ders bari' diye bir medresenin yıkılış sonrası izi de bulunmuştur. Leknevî'nin bu eğitim etkisi uzaktaki Hindû bölgesi Kamrup'a kadar ulaşmıştır. Kamrup'tan Hindûlar gelip burada ilim öğrenmeye başlamıştır. Onlardan meşhur olarak 'Vuzan Brahman' İslâm'ı kabul etmiştir.¹⁷²

Tribeni'de Sultan Rüknettin Keykavus (1291-1301) döneminde 698/1298 yılında kurulan bir medrese ve Şemseddin Firuz Şah'ın (1301-1322) dönemine ait 1313 yılında aynı yerde *Dâru'l-Hayrât* adlı diğer bir medreseyi kurarak Bengal'in Güneybatısında yer alan Satgam bölgesinde halka İslâm'ın mesajını ulaştırmak için çabaları devam etmiştir.¹⁷³

Vaiz ve âlimlerin İslâmlaşma faaliyetlerine katkıları çoktur. XIII. yüzyılın ortasında, Mahisun'da Mevlâna Takiyeddin el-Arabî bir medrese kurmuştu. O zaman Mahisun yüksek derecede ilim kazanmak için bir merkez idi.¹⁷⁴ Suhreverdi tarikatına bağlı bir çok sûfinin mezarı burada bulunmasından dolayı anlayabiliriz ki, İslâm'a hizmet etmek için bu sûfi-dervişler burada

¹⁶⁹ Bu mucizelerinden biri olarak Sylhet'in fethedildiği zaman sadece bir seccade kullanarak yoldaşları ile beraber bir nehri geçmişti.

¹⁷⁰ Rasid, *Amader Sufi Sadhak*, ss. 24-25; Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, ss. 74-75.

¹⁷¹ Shiraj, *Minhaz-i*, *Tabaquat-i Nasiree*, s. 29.

¹⁷² Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, ss. 135-36.

¹⁷³ Karim, Abdul, *Sultani Amole Bangladeshe Madrasah Sikhkhar Utpatti O Bikash*, Islamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 2002, s. 13.

¹⁷⁴ Masumi, M. Saghir Hasan, "Bengal's Contribution To Islamic Learning?", *Islamic Research Institute*, Islamic Studies, cilt-VI/2, Haziran- 1967, s. 166.

eğitim görmüştür. Diğer yandan, aynı yüzyılın sonlarında Sonârgâon'da Şerafettin Ebû Tavama tarafından daha büyük bir medresenin kurulduğu da bilinmektedir. Ancak ondan önce Sonargaon'da kurulmuş medreseler hakkında fazla bilgi bulamıyoruz. İslâm ilimlerini öğretmek ve bunların yayılışına dair bu medresenin katkısı oldukça çoktur. Ayrıca Hindistan'ın diğer yerlerinden öğrenciler bu medreseye geliyorlardı. Gelen bu öğrencilerden Şeyh Şerafettin Yahya Manerî şöhret kazanmıştır.¹⁷⁵ Bu öğrenci daha sonra hocası Ebu Tavama'nın tavsiyesi ve İslâm dinine hizmet etmek için medreseler kurmuştu.

Pandua, İslâmiyet'in hizmeti için açılan bir diğer merkezdir. Bu merkez, manevî hayatın sürdürülmesi için meşhur bir merkez olarak sayılmaktaydı. Celalettin Tebrizî, Şeyh Ahi Şiraceddin Osman, Şeyh Alaval Hak, Şeyh Nur Kutubu'l Alem ve diğer sûfiler gibi ilim sahibi, âlim ve öğretmenlerin manevî ve kültürel faaliyetlerin öğrenmesine vasıta olan bir merkez idi. Aynı zamanda Sultan İlyas Şah, Celalettin Muhammed Şah, Rüknettin Barbek Şah, Şemsettin Yusuf Şah ve Celalettin Fatih Şah gibi Müslüman idarecilerin başkenti idi. Sultanlar ve zenginler, bu ilim merkezlerine yardım ediyordu. İhtiyaruddin'den sonra Dinajpur ve Rangpur üzerinden Gavr sultanları Koç Bihar ve Kamrup'a seferler düzenlenmişse de, siyasi ve dini açıdan sonuç alamayınca sûfilerin sayesinde bu bölgede kalıcı bir sonuç ortaya çıkmıştır.¹⁷⁶ Vaizlerin ismi hakkında Abdul Karim, XIII. yüzyılın başlarında Alâeddin Ali Mardan Halacî döneminde Kazi Rüknettin Semerkandî ve Gıyasettin İvaz Halacî dönemindeki Celalettin'den bahseder.¹⁷⁷

1.1.3. Sultanların İslâmiyet'in Yayılışına Katkıları

İhtiyaruddin, bir Müslüman toplum oluşturmak için ilk hedef olarak devletin farklı yerlerinde derviş-sûfiler için mescit, medrese ve dergâhlar kurmuştur.¹⁷⁸ Aslında, bu üç dîni kurumların içinde devam eden günlük faaliyetleri farklı dinlere sahip olan milletlere etkilenmeye başlamıştır. Özel olarak Hindûlardan hiç hutbe duymamış, Müslümanlar tarafından basılan paraları görmemiş ve mescide hiç ayak bile basmamış kimselerin İslâm'ı kabul eden ve etmeyen herkesi yavaş yavaş etkilemeye başlamıştı.

¹⁷⁵ Karim, *Sultani Amole Bangladeshe Madrasah Sikhkhar Utpatti O Bikash*, ss. 14, 17-19.

¹⁷⁶ Haq, *Bonge Sufi Provab*, s. 86.

¹⁷⁷ Karim, *Sultani Amole Bangladeshe Madrasah Sikhkhar Utpatti O Bikash*, s. 14.

¹⁷⁸ Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, s. 57.

Gıyasettin İvaz Halacî (1213-1226), Bengal Müslümanlarını dinî açıdan teşvik eden bir kişi idi. İbadethâne ve mescit yapılmasına onun katkısı çoktur. Âlim, sûfi-derviş ve Seyyid özelliğini taşıyanlara İslâmiyet'in yayılışına katkı sağlamak için burs veriyordu. Ayrıca kendi evinde tezkire¹⁷⁹ ayarlanıyordu.¹⁸⁰

Sultan İltütmiş'in oğlu Nasirettin Mahmud'u da (1226-1228) sûfi-dervişlere yardım eden bir kişi olarak bilinmekteydi. Diğer taraftan Tuğrul Tuğan Han (1236-1244), devletin her köşesinde İslâm eğitiminin yayılması konusunda her türlü yardım ediyordu. 1271'den sonra gelen Müzüddin Tuğrul, Bengal'deki sevilen idarecilerinden biri olup onun cömertliği ve insana yardım elini uzatmasından dolayı Hindûlar ve Müslümanlar onu seviyordu. İslâmiyet hizmet etmek için teşvik ederek bir defa sûfi-dervişlere 200 kg altın verdiği de söz konusudur.¹⁸¹

Böylece Saltanat döneminden önce Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışına katkı sağlamıştır. Başta Müslümanlar devlet kurarken sûfi-dervişler, İslâm'a geçenlerden mürit ve öğrencileri oluşturmaya çalışmıştı. Bunu idarecilere de teşvik etmişti. Dolayısıyla, sûfi-dervişler olmasaydı, devlet idarecilerin siyasî meseleleri ve bir grup askerin üzerine dayanarak çok sayıda farklı millet ve halkını kontrol etmek zor olacaktı. Sûfi-dervişler bu açıdan sultanların yüklerini taşımıştır.

¹⁷⁹ Duruma göre özel eğitimidir.

¹⁸⁰ Shiraj, *Tabaquat-i Nasiree*, ss.56-57.

¹⁸¹ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, ss. 117-18.

İKİNCİ BÖLÜM

BENGAL BÖLGESİNDE SALTANAT DÖNEMİ (1352¹⁸²-1538)

XIV. yüzyıl, Bengal bölgesi ve özel olarak günümüz Bangladeş'i için İslâm dininin yayılışı ve Müslüman hakimiyetinin artması konusunda bir altın çağdır. XIII. yüzyılda İhtiyaruddin, Lekhnevtî'de İslâmiyet'in ilk Müslüman eyaletini kursa bile aynı yüzyılın sonuna kadar İslâm dininin sınırı pek genişlememişti. Ancak, XIV. yüzyılda Bengal özgürlüğünü ilan edildikten sonra Müslümanların sayısı artmaya başlamıştı. İlk aşamada bu artmasının sebebi olarak sûfi faaliyetlerini sayılabiliriz. Sûfilerin yanında Bengal'in Müslüman yöneticileri, Abbâsî hilafet merkezinde bulunan çeşitli idari unsurları Bengal İslamiyeti için uygulamaya çalışmıştı. Bu Müslüman yöneticilerden biri olan Sultan Şemsettin İlyas Şah, Abbâsî geleneklerini yerli Bengal gelenekleri ile birleştirmişti. Bengal bölgesini yönettiği zaman ve saltanatın başı olarak İlyas Şah İslâmiyet'in yayılışını hedeflemişti. Ondan sonra aynı durum devam etmiştir. Aşağıda İlyas Şah'ın kurduğu Saltanat dönemi üzerine genel bir bakış yaptıktan sonra bu döneme ait İslâmlaşma faaliyetlerinden bahsetmeye çalışacağız.

2.1. SALTANAT DÖNEMİNİN TARİHİ SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ

Şemsettin İlyas Şah 1345 yılında kendi hanedanının başına geçerek 1352'de bütün Bengal'i¹⁸³ tek idare altında birleştirdi. Ondan sonra yerine geçen İskender Şah, 1390'da Gıyasettin Azam Şah tarafından mağlûp edilerek öldürüldü. "Gıyasettin" sıfatı ile İlyas Şah'ın tahtına oturan Azam Şah, Fîrûz Şah Tuğluk ile dost geçinerek Cavnpûrluların baskısını önleyebilmişti. 1410'da hükümdar olan Seyfettin Hamza'dan sonra tahta Şehâbeddin Bayezid (1412-1414) geçti. Fakat, İlyas Şah hanedanının son sultanı Alâeddin Fîrûz Şah (1414) devri hakkında bilgiler çok azdır.¹⁸⁴ Bu hanedanın kuruluş zamanı 1342'den 1415'e kadar bütün Bengal'i birleştirip bağımsızlığı devam ettirmesi, sınıra bağlı bölgelerde etkilerini sürdürmesi, herkes için

¹⁸² İlyas Şah 1342 yılında Leknevtî'de taht kazanmışsa da, 1346 yılında Satgâon ve sonra 1352 yılında Fahrettin Mübarek Şah'ın Sonârgâon'u kontrol altına almıştır. Yani 1352'de bütün Bengal'i birleştirip sultan olmuştur. Biz onun için tek bir bölgenin sultanı olarak saymayarak bütün Bengal'in sultanı olduğu yılı 1352'yi zikrettik. Bkz. Karim, *Banglar Itihas (Sultani Amal)*, ss. 184-185.

¹⁸³ Günümüz Khulna-Jessore ve Faridpur-Barisal bölgesi onun kontrolü altında değildi. Bkz. Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 47.

¹⁸⁴ Konukçu, Enver, "Bengal Sultanlığı", *DİA*, İstanbul, 1992, V, s. 438; Burada, Enver Konukçu, Şemsettin İlyas Şah'ın 1345 yılında kendi hanedanının başına geçti dese de, Bengal tarihi kitaplarında bunu 743/1342 olarak geçmektedir.

özgür yönetimleri, ilim ve edebiyata yakınlaşma gibi özelliklere sahip bir dönem idi.¹⁸⁵ İlyas Şah hanedanının altında Bengal parlak devirlerinden birini yaşadı; yine bu sırada İslâm sanatları ve ilimleri de gelişmişti.

Bu dönemden sonra yerli bir Hindû olan Raca Ganesa'nın iktidarı ele geçirmesiyle¹⁸⁶ İlyas Şah hanedanının hâkimiyeti bir süre fasılaya uğradı. Bazı tarihçiler tarafından bu olay iktidara karşı Hindûların bir darbe girişimi olarak değerlendirilmektedir. Raca Ganesa ailesinin Bengal'deki hâkimiyeti yirmi yıldan fazla (1414/15-1436) sürmüştür. Raca Ganesa, başta sûfi-dervişler olmak üzere Müslümanlara zulmetti ve bazı suçlarından dolayı öldürmeye kalkmıştı. Cavnpur sultanı İbrahim Şarkı, Ganesa'nın karşısına ordu ile çıkınca Ganesa biraz heyecanlı idi. Bu arada bir derviş sayesinde Ganesa'nın oğlu Cadu İslâmiyet'i kabul edip Celâlettin Muhammed adını alıp Müslümanların desteğiyle babasının yerine hakimiyete geçti. Baba ve oğlunun taht kavgasının ardından babası yenildi. Sonra Celalettin'in oğlu Şemsettin Ahmed Şah ise dış münasebetlere önem vermiş, Kanpûr-ı Şarkı Hükümdarı Şemsettin İbrâhim Şah'a karşı Timurlu Şâhruh Mirza'nın siyasî nüfuzunu kullanmasını istemişti. Ancak 1436'ya doğru Bengalliler üzerinde baskıyı arttırması ve halka zulmetmesi sonunu hazırladı.¹⁸⁷

1437'de İlyas Şah hanedanı ikinci defa Bengal'de tahtı ele geçirdiler. Nasirettin Muhammed, Gavr ve Satgam'da cami ve çeşitli binalar yaptırdı. Ondan sonra oğlu Rüknettın Barbek Şah, 1474 yılına kadar devam eden dönemde Afrika ve Habeşistan'dan 8000'den fazla zenci köle¹⁸⁸ Bengal'e getirtmişti. Bu hanedanın son sultanı olan Celalettin Fatih Şah'ın yedi yıl hüküm sürmesinin ardından 1487 yılında ölmesi sebebiyle İlyas Şah hanedanı hakimiyeti kaybetmiştir.¹⁸⁹

1487'de Habeşî kumandanı Hadım Sultan Şehzâde Bârbek Şah, İlyas Şah hanedanının son hükümdarı Celalettin Fatih Şah'ı öldürerek iktidarı ele geçirdi. Nâsirettin Mahmud unvanı ile Firuz Şah'a halef olan bu hükümdar, devlet idaresini nâibi Habeş Han'a bıraktı. Kısa bir süre

¹⁸⁵ Karim, *Banglar İtihas (1200-1857)*, ss. 78-79.

¹⁸⁶ Aslında bunu İlyas Şah döneminden başlayan Hindûları iktidarda önemli kadrolarda çalışma izni verilmesi ile yavaş yavaş taht hırsını ortaya çıkışı gözlemlendi. Ayrıca bölgeye İslâmiyet'in gelmesinden sonra da Müslümanlar ve elit Hindûlar arasında zihinsel ve dini çatışmalar devam ediyordu.

¹⁸⁷ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, ss. 123-29.

¹⁸⁸ Hindûları iktidarda hizmeti için tayin edildikten sonra hainlik yapmalarından olabilir. Yani bu hainlik işlerden devleti kurtarmak bu zencileri getirilmiştir.

¹⁸⁹ Karim, *Banglar İtihas (1200-1857)*, ss. 88-91.

sonra Sîdî Bedr, bir saltanat darbesiyle Şemsettin Muzaffer Şah unvanını alarak sultan oldu. Habeşîlerin idaresindeki Bengal, karışıklık ve huzursuzluktan kurtulamadı. Nihayet vezir Seyyid Alâeddin Hüseyin'in öncülüğünde bir ayaklanma oldu. Sonra Şemsettin Muzaffer, Gavr'da muhasara altına alındıktan sonra çok geçmeden 1494'te öldürüldü.¹⁹⁰

Böylece Habeşîlerden sonra Bengal'de Tirmiz asıllı *Seyyidler devri* 1494-1538 (Husen Şah devri de denilmektedir) ortaya çıkmıştır. Bengal Müslüman hâkimiyeti için buna 'altın çağ' dönemi denilmektedir. Bu devrinin ilk sultanı Seyyid Alâeddin Hüseyin Şah, ülkede huzur ve asayîşi yeniden sağlamaya çalışmıştı. Bunu yaparken ilk önce Habeşîleri ve onlara destekleyen Paikleri, ülkeden çıkarmıştı. Bu dönemde Bihar bölgesinin bir parçası kontrol altına alınmıştır. Bazı yerlerde yenilip Delhi sultanı Sikander Lûdi ile anlaşmaya varmışlardır. Diğer yandan, sûfilere saygı gösterme ve din öğretme açısından bu dönemin katkısı oldukça fazladır. Ayrıca Seyyidler, Bengal Körfezi'nde görünmeye başlayan Avrupalı tüccarlarla temasa geçtilerse de daha sonra meydana gelen olaylar Portekiz ve Seyyidî münasebetlerini büyük ölçüde gerginleştirdi. Seyyid Hüseyin kolu, Sûrî Afganların lideri Şîr Şah'ın isyanı neticesinde 1538 yılında sona erdi. Şîr Şah Bengal'in Gavr'ı ele geçirip Bâbürlü Hümâyün'a karşı yürüttüğü mücadelenin merkezi haline getirdi.¹⁹¹

Sûrî Afganların Bengal'deki hâkimiyeti 1539-1564 yılları arasında olup bu devrede Şîr Şah'tan sonra Hızır Han, Muhammed Han ve Gıyasettin Celal Şah hüküm sürdüler. Daha sonra Güney Sihar'ın eski valilerinden Süleyman Karrani ve halifeleri Bengal'i yaklaşık on iki yıl (1564-1576) idare ettiler. Bunlardan Bayezid ve Davud şahlar kendi bağımsızlıklarını zorlukla koruyabildiler. Nitekim bir süre sonra Babürlü Hükümdar Celalettin Ekber Şah Bengal'i ele geçirerek (1576) Babürlü topraklarına katmış ve idaresini Racputlu Man Singh'e vermiştir.¹⁹²

¹⁹⁰ Konukçu, "Bengal Sultanlığı", *DİA*, s. 438.

¹⁹¹ Karim, *Banglar İtihas (1200-1857)*, ss. 97-113; Konukçu, "Bengal Sultanlığı", *DİA*, s. 438.

¹⁹² Konukçu, "Bengal Sultanlığı", *DİA*, s. 438.

2.2. SALTANAT DÖNEMİNDE İSLÂMLAŞMANIN UNSURLARI VE ETKİLERİ

Bengal bölgesinde bir Müslüman toplumu oluşturmak için Müslüman hükümetlerin iradesi varsa da İslâmiyet'in yayılışında önemli rol oynayan sûfi-dervişler gibi değildi. Ancak, bazı alanlarda idarecilerin katkısı İslâm'ı yayan kişilerin faaliyetlerine yardımcı olmuştur. İdareciler, bazen kendi adıyla hutbe okutmasına da imkân vermişlerdi. Buna yeni bir İslâm devletinin din ve kültürel özelliği diyebiliriz. Aşağıdaki önemli unsurlar, saltanat döneminde Bengal bölgesindeki İslâmiyet'in yayılışına katkı olmuştur.

2.2.1. Devlet ve Sultanların Etkileri

Bengal bölgesinde Müslüman hakimiyeti kurulduğu zaman Bağdat'ta Abbâsî hilafetinin varlığını da bilinmektedir. İslâm dünyasının ruhsal merkezi olan Bağdat hilafet sistemi, herkes tarafından saygı kazanmıştır. Müslümanlar Bengal'e geldiğinde bazı hilafet kültürü de getirmiştir. Örnek olarak, 1342'den önceki döneme ait paralarda Abbâsî halifelerinin isimleri¹⁹³ yazılmasıdır.¹⁹⁴ Halifelerin isimlerinin yazılmasından anlayabiliriz ki, Bengal hükümetleri kendilerine göre bir devlet kurduysa bile merkezi bir meşrû sisteme kendilerini teslim etmişlerdi. Diğer yandan, Delhi Saltanatın Bağdat'a itaat faaliyetlerini sürdürürken aynı faaliyetleri Bengal sultanları için göstermek gerekirdi. 1258 yılında halife Mutasim Billah'ın ölümü ile Abbâsî devleti yıkılmışsa da, 1342 yılına kadar niye ad yazma kültürüne devam edilmişti? Bunun cevabı ise, bir devletin İslâm özelliğini ve temayüllerini halka göstermektir.

Şekil-3: Şemsettin İlyas Şah dönemine ait bir sikke.

(<https://indiancoins.com/category/sultanates/bengal-sultan/>, Et. 29.10.2018)

¹⁹³ Bunlardan Halife En-Nasir ve Mutasim Billah'ın adlarını zikredebiliriz.

¹⁹⁴ Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 90.

Ancak, ilk özgür Bengal sultanı denilen sultanlar Fahrettin Mübarek Şah, Alâeddin Ali Şah ve Şemsettin İlyas Şah gibi kişiler Abbâsî halifelerin adlarını terk ederek kendi lakaplarını¹⁹⁵ zikretmişlerdir. Bu sultanlar o zaman hayatta kalmayan Abbâsî halifelere itaat etmeyi bir hata olarak görmüşlerdi. Onlardan sonra gelen Sikander Şah, lakab olarak kendi kendine *İmâmu'l Muazzam*'ı alırsa bile parasında *Yemin-i Hilafetullah* ve *Nâsiru Emîru'l-Müminin* olarak ismini zikretmişti. Aynı zamanda Sikander Şah, parasında İslâm'ın dört halifesinin isimlerini de zikretmişti. Onu takiben iki sultanın, bunlar dâhil benzer lakapları ele alıp paralarında halifelerin isimleri yazmasını da bilinmektedir.¹⁹⁶

Celalettin Muhammed Şah paralarda özel olarak *kelime-i tevhidi* ve öncekiler gibi İslâm'ın dört halifesinin adlarını zikretmişti. Fakat kendine *Nâsiru'l-İslâm ve'l-Müslimin* ve *Nâsir-i Emîrü'l-Müminin* olarak yazmasını istemişti. Diğer yandan, Abbâsî döneminden sonra Mısır'daki bir yönetici olan el-Eşraf'tan hilafetin yasallığını talep etmişti; talebi olumlu olarak gören el-Eşraf buna izin vermişti. Fakat, bu Mısırlı yöneticinin ismi, Sultan Celalettin Muhammed Şah'ın bastırılan paralarında bulunmamaktadır. Bunu biz Sultan Celalettin'in, *Emîrü'l Müminin* lakabını alması yerine kendi kendine '*Halifetullah*' lakabını kazandıktan sonra para bastırılmasından biliyoruz.¹⁹⁷ Nasirettin Mahmud Şah ve Rüknettin Barbek Şah, bastırılan paralarında bir yandan ' *Halifetullah bi'l-Hüzzet ve'l-Burhan* ' lakabını, diğer yandan kelime-i tevhidi ve İslâm'ın dört halifesinin adlarını da aynı anda zikretmiştir.¹⁹⁸ Onlardan sonra bu bölüm içinde bahsettiğimiz zamanın sonuna kadar sultanlar paralarında değil, kendilerine ait yazıtlarında yukarıdaki lakaplarını zikredip birçoğu kelime-i tevhidi ve dört halifesinin adlarını zikrederek aynı durumu devam ettirmiştir.¹⁹⁹ Yukarıdaki bilgilerden sonra Bengal bölgesinin İslâmlaşmasında sultanların bu lakapları toplum içinde ne kadar etki sağladığı hususu şu şekilde tahlil edilebilir:

- ♦ Her zaman ve herkesin İslâm'a itaat etmesi, ona dayanarak politikaların sürdürülmesidir.
- ♦ İdareciler'in Müslüman olması ve lakaplarında İslâm özelliği taşınmasıdır.

¹⁹⁵ Örnek olarak *Yemin-i Hilafetullah*, *Yemin-ul Hilafet* ve *Nasir-i Amir-ul Müminin*'dir. Bkz. Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 91.

¹⁹⁶ Karim, *Corpus of the Muslim Coins of Bengal*, ss. 36-37, 39-41, 42, 58-59, 66-67; Abdul karim, her sultan için lakapların bir liste verirse de biz yaygın halde kaynaklardan geçeni burada zikretmiştik.

¹⁹⁷ Karim, *Social History Of The Muslims in Bengal*, ss. 47-48.

¹⁹⁸ Karim, *Corpus of the Muslim Coins of Bengal*, ss. 83, 91.

¹⁹⁹ Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 93.

- ♦ Para bastırılmasında dört halife ve sonra İslâm dünyasındaki Abbâsî halifelerin isimlerini zikretmesinin sebebi Hulefa-i Raşidin dönemine ait idare sistemi bu yeni toprakta sürdürülmesi ve Delhi’yi geçerek direkt halifelerin adıyla beyat edilmesidir.
- ♦ Paralarında ve mimarî eserlerde Arapça harf ile yazılan simgeler ile duygusal bir ruh oluşturulmasıdır.
- ♦ Son olarak halk arasında yaygınlaşan bir İslâm devletinin tanıtımı hedeflenmiştir.

Bir yandan yöneticiler İslâm özelliğini taşıırken, diğer yandan araştırmacı Hasan Sharif, “Muhammed b. Kasım’dan başlayarak Bengal’in son Nababı²⁰⁰ olan Şiracüddevle’ye kadar (1757) her Müslüman yönetici bazıları hariç laik idi. Onlar İslâmiyet’in yayılışı için aktif rol oynamamıştır” diyor.²⁰¹ Bunun karşısında sadece şunu söyleyebiliriz ki, yöneticilerin laik olduğu kabul edilse bile İslâmlaşmada bir problem görünmemektedir. Günümüzde de ülkeler arasında laiklik meselesi varken İslâmlaşma faaliyetleri devam ediyor.

2.2.2. İslâmiyet’in Yayılışı: Mescit Yapılması

Saltanat döneminin amacı sadece gücü ve kudretlerini göstermek değildi; aynı zamanda İslâm dinine ait faaliyetlerin sürdürülmesi de lazımdı. Bunun bir örneği ise- mescit yapılmasıdır. Abdul Karim’e göre, İvaz Halacî’den sonra özgür Bengal saltanat döneminin sonuna kadar mescit yapılması hakkında daha güçlü deliller bulunmaktadır. Bu, ya yeniden yapılması ya da tamir edilmesi için ortaya çıkan yazıtlardan bilinmektedir.²⁰² Genelde, Müslüman kuvvetlerin girdiği yerlerde asker ve onları takip eden diğer Müslümanlar veya İslâm’a yeni giren Müslümanların İslâm ibadeti iyice tamamlanması için çoğu zaman bu mescitler sultan veya devlet kadrosunda çalışanlar sayesinde yapılmıştır. XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılın başlarında yerli mimari özellikler takip edilerek mescitler yapılmıştır. Aşağıdaki tablodan bu mescitlerin sayısı görülmektedir.²⁰³ Bunlar sadece yapıma tarihi belli olanlardır. Aksine tarihsiz veya tarih belli olmayan mescitleri sayılmamıştır.

²⁰⁰ Babür İmparatorluğu döneminde şubelerde atanan rütbeli personellere *Nabab* denilmekteydi. Ancak bir zamandan sonra bu atılanlardan biri (Mürşid Kuli Han) Bengal’in özgürlüğünü ilan etmişti. Buna rağmen Babürlüler Bengal’den gönderildiği yeterli hediyeler ve vergilere karşı memnun kalmıştır.

²⁰¹ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 57.

²⁰² Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 95.

²⁰³ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 94.

Şimdi bazı sultanların dönemlerine ait yapılan özel cami-mescitlerine bakarsak, şöyle sıralayabiliriz.

- ♦ İlk Pandua'daki Sultan Sikander Şah dönemine (1358-1391) ait en meşhur Adina mescit²⁰⁴ hakkında söyleyebiliriz. Mescit yapılmasında bu sultanın asıl amacı ne idi, onu Adina mescidin yapılmasından anlayabiliriz. Çünkü Adina mescit- 1. Pandua'daki halkın Cuma namazını bir araya gelerek beraber kılması için yapılmıştır. Bu bilgi doğru olsa, o zaman Adina mescidi toplum arasında büyük bir birlik katkısı sunmuştur, düşünebiliriz 2. Yerel halk arasında İslâm dininin mesajı verilmesi 3. Mescit yapılması konusunda Delhi sultanları ile Bengal sultanlarının bir rekabet içinde olmasıdır.

Şekil-5: Adina Mescidi

- ♦ Sultan Celalettin Muhammed Şah döneminde (1415-1432) Bengal bölgesinde mescit yapılmasında yeni bir dönem başlamıştır. Cami yapılmasında Ortadoğu veya Kuzey Hindistan geleneğini bırakıp tam yerel şekli ve yapısal özelliklerine²⁰⁵ sahip bir politikayı uygulamıştı. Hem de babası Ganesa'nın yıktırdığı camileri yeniden inşa etmeye çalışmıştı. Sonra, XII. yüzyıldan kalan Budistlerin yaptığı mimarî eserleri ve Bengal

²⁰⁴ O zamana kadar Delhi'deki büyük Begumpur Camisini aşarak 1364-1374 yılları arasında 565 × 317 metrekarelikte kurulan Hint alt kıtasının büyük bir cämisiydi. Bkz. Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 67.

²⁰⁵ Bengal bölgesinde yaygın bir şekilde bulunan pirinç bitkisi veya bambudan oluşan samanlarla yapılan kulübe gibi evlerin yapısıdır. Diğer yandan o zamandaki Budistlerin tapınağı da bir örnek olarak alınmıştır.

halkının kulübeleri değerlendirme içine alınarak yeni mescitlerin yapılmasını, bölge içinde halk arasında büyük bir coşku sağlamıştır.²⁰⁶

- ♦ Yusuf Şah döneminde (1474-1480) dini kurumlar olarak camilerin açılması hakkında bilgiler mevcuttur. Örnek olarak, Maldah'daki Sakomohon Cami, Gavr'daki Hademe Resul Cami, Ders Bari Cami, Tatipara Cami, Gavr'daki Loton ve Çamkatı Cami, Pandua'daki yirmi kapılı camilerdir. Diğer yandan Husen Şah döneminde (1493-1519) farklı yerlerde yeni camiler inşa edilmiştir. Önceki sultanların yaptırdığı camiler hakkında sadece tarihi iddialar mevcuttur. Fakat, Sultan Husen Şah'ın yaptırdığı camilerin sayısının otuz bire ulaştığı tarihi yazıtlardan bilinmektedir.²⁰⁷
- ♦ 950/1524 yılına dayalı bir yazıtta göre, Sultan Nüsret Şah (1519-1534) 'Cam-i Mescit' adlı bir cami inşa etmiştir. Önce bunu medrese olarak kullandıysa da, sonra bölgenin genişlenmesi ve insanların ihtiyacının artmasıyla bu cami inşa edilmiştir.²⁰⁸

2.2.3. Medrese Yapılması

Bengal sultanları ve devlet kadrolarında çalışanların sonraki önemli katkısı ise medrese inşa etmeleridir. Celalettin Muhammed Şah döneminde 1432 yılında Sultanganj'da bulunan bir yazıttan medrese inşa edilmesi hakkında bir bilgi bulunmaktadır. Bu yazıtta *Binou'l-Hayrât* ve *Talibu'l-ilm* hakkında harcamaların bilgisi mevcuttur. Yazıtta Hz. Peygamberin şu hadisinin zikredildiğini Abdul Karim ifade etmektedir: 'İlim talep edenler için bir dirhem bile harcayan kişi, Allah'ın yolunda kırmızı renkli bir altın dağ harcayan kişi gibidir.'²⁰⁹

Sultan Alâeddin Husen Şah'ın dönemine ait iki yazıtta da medrese kurulması hakkında ifadeler zikredilmektedir. Maldah'ta bulunan birinci yazıtın tarihi 907/1501'dir. Yazıt Hz. Peygamber'in "İlim Çin'de bile olsa gidip alınız" sözü ile başlamaktadır. Ders Bari'de bulunan ikinci yazıtın tarihi ise 909/1503'tür.²¹⁰

Genelde, eskiden beri günümüze kadar bazı camilerin içinde veya yanında talebelerin günlük İslâm faaliyetleri sürdürmek için zorunlu olarak medreseler inşa edilmektedir. Fakat, o

²⁰⁶ Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier*, 1204-1760, ss. 88-89.

²⁰⁷ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, ss. 133, 135.

²⁰⁸ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, ss. 139-40.

²⁰⁹ Karim, *Social History Of The Muslims in Bengal*, s. 43.

²¹⁰ Journal of the Asiatic Society of Bangladesh, Dhaka, 1979-81, XIV.-XVI, s. 21.

zamandaki camiler, medresedeki din eğitimi üzerine kuruluyordu. Uzak yerlerde sadece bir cami varsa, orada mescit ve mektep ikisinin ihtiyacı aynı anda tamamlanabiliyordu. Abdul Karim, Abdul Kadir'den şöyle bir bilgi aktarmıştır: Orta çağ döneminde cami dışı medreselerin alâmeti bulunmamaktadır.²¹¹ Hâlâ Kuran ve İslâm dininin diğer prensiplerini öğretmek için camiler kullanılmaktadır.

2.2.4. Sûfilerin Gelişi ve Etkileri

Yukarıda zikrettiğimiz Celalettin Tebrizî ve Şah Celal gibi sûfilerin isimleri biyografi veya yazıtlar gibi sahih kaynaklarda bulunmaktadır. Topluca ve ayrımcılık yapmadan hankahlarda Hindû, Müslüman ve Budistler'in bir araya gelip buluşmasından dolayı İslâm yavaş yavaş onları etkilemeye başlamıştır. Fazlaca bulunan bu hankahlar hakkında sûfi Cehangir Simnanî'nin bir yorumunu Asim Roy şöyle aktarmıştır: “Bengal o kadar güzel bir yer ki, çok sayıda dervişler ve sofular farklı istikametten gelip burada kendileri için ev ve ikametgah kurmuştur. Bengal'in eyaletleri hakkında şunu söylemek yeterli ki, buradaki şehirler ve köyler o kadar dolu oldu ki, gelen ve yerleşen dervişler sayesinde artık yer kalmamıştır.”²¹² Şimdi, bu hankahların önemli kurucuları ve İslâm'a katkılarından kısaca bahsedeceğiz.

2.2.4.1. Şeyh Ahi Şiraceddin Osman

Delhi'deki Çiştîye tarikatına bağlı Nizâmeddin Evliyâ'nın²¹³ meşhur halifelerinden biri idi. İlim öğrendikten sonra o 'Hirka-ı Hilafet'i kazanmıştır. Bunun için Nizâmeddin, ona 'Ayna-ı Hindistan' olarak hitap etmişti. Sonra Bengal'e gidip İslâmiyet'in yayılışı için emir vermişti. Ancak hocasının ölmesinden önce Bengal'e gelememiştir. Gavr veya Leknevtî'de İslâm faaliyetleri başlayınca çok sayıda insan onun vasıtasıyla İslâm'ı kabul etmiştir.²¹⁴

²¹¹ Rahim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 99

²¹² Roy, Asim, *The Islamic Syncretistic Tradition in Bengal*, Princeton University Press, Yeni Jersey, 1983, s. 56.

²¹³ Nizâmeddin Evliyâ, Hindistan'da yetişen evliyadan ve Çiştîye yolunun büyüklerindedir. İsmi Muhammed, babasınınki Ahmed Buhari'dir. Moğol istilâsı esnasında Buhara'dan Hindistan'a göç eden bir seyyid ailesine mensuptur. Allah Teâlâ'nın bir lütfu olarak, genç Nizameddin'in o yaşta kalbinde manevi bir ilerleme ve yüksek ilimler için ilâhî bir kıvılcım vardı. Detaylı bir şekilde bkz. Özcan, Azmi, “Nizâmeddin Evliyâ”, *DİA*, 2007, Ankara, XXXIII, ss. 179-80; Ahsan, “Spread of Islam in Pre-Mughal Bengals”, s. 49.

²¹⁴ Haq, *Bonge Sufi Provab*, s. 74; Rahim, *Banglar Samajik O Sanskritik Itihas*, s. 164-65.

2.2.4.2. Şeyh Alaval Hak

Şeyh Ahi Şirac'ın özel öğrencilerinden birisi Şeyh Alaval Hak'tır. Halid b. Velid'in soyundan olan bu sûfi çok zengin idi. Dünyevî hayatı bırakarak Şeyh Ahi'nin elini tutmuştur. Öğrenci, dilenci, turist, ilim elde etmek isteyenler ve hedefsiz dolaşanlar için Gavr'da ücretsiz bir yemekhane ve konaklama yeri ayarlamıştır. Sultan da onun bu hizmeti ve harcamalarından dolayı korkarak Sonârgâon'a göndermiştir. 1398 yılında vefat eden Alaval Hak arkasında kendisini takip eden birçok kişi bırakmıştır. Onlardan birisi oğlu Şeyh Nur Kutubu'l Alem ve diğeri ise Mir Seyyid Eşraf Cihangir Simnanî'dir.²¹⁵

2.2.4.3. Şeyh Nur Kutubu'l Alem

Saltanat döneminde Raca Ganesa tarafından Hindûların bir darbe girişiminin²¹⁶ ardından devlet bir siyasi kriz yaşarken bu krizin atlatılmasında Nur Kutub önemli bir rol oynamıştır. Durum o kadar kritik bir noktaya ulaşmıştır ki, Nur Kutub, Canapur'un sultanı olan İbrahim Şarkı'dan yardım isteyerek bunu bastırmayı istemişti. Buradan anlaşılan o ki, sadece manevî hayat ile değil, devlet siyaseti özellikle İslâm ve Müslümanların barışı için çalışmıştır. O, zamanın Müslüman toplumun kurtarıcısıdır ve Bengal'deki İslâmiyet'in varlığına onun katkısı çok mühimdir. Ayrıca Bengal sultanı olan Alâeddin Husen Şah, ondan memnun kalıp dergaha bitişik bir misafirhane ve yetimhane için bir kaç arazi bağışlamıştır.²¹⁷ Onun hankahlarında meşhur sûfilerden birisi olan Şeyh Husamettin Manikpurî on dört ay kalarak hilafeti kazanmıştır.²¹⁸

2.2.4.4. Bedir Şah

Sûfi-dervişlerin şehri olarak bilinen Bangladeş'in Çitagong şehri çok meşhurdur. VIII. yüzyıldan deniz yoluyla gelenler için İslâm'ın yayılışı bir çok görüşe göre buradan başlamıştır. Bu şehirdeki sûfi-dervişlerin sayısı fazla olduğu için Bedir Şah'ı, Çitagong'daki dervişlerin vasisi olarak bilinmektedir. Onun sayesinde Çitagong'daki 'Mog' adlı Budist grubu bölgeden uzaklaştırılarak İslâm daha geniş bölgede yayılmıştı. Ayrıca bir söylentiye göre, yerel kralı sultanla savaşıp ölmüştü. Nihayetinde o bölgede İslâmlaşma daha yaygın hale gelmişti. Yerel

²¹⁵ Haq, *Bonge Sufi Provab*, ss. 75-76.

²¹⁶ Sultanları planlanarak öldürerek tahta geçip Müslümanlara ve dervişlere zulüm yapmaya devam etmiştir.

²¹⁷ Rasid, *Amader Sufi Sadhak*, ss. 29-31; Rahim, *Banglar Samajik O Sanskritik Itihas*, s. 164-65.

²¹⁸ Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 211.

Hindû, Budist, Hıristiyan ve Müslümanlar tarafından Bedir Pir, Pir Bedir, Bedir Evliya ve Bedir Alem olarak bilinen bu derviş hâlâ anılmaktadır.²¹⁹

2.2.4.5. Han Cihan Ali

Bir Türk hanedanından gelen Han Cihan Ali, 1398 yılında Bengal bölgesine gelmiştir. Günümüzdeki Bangladeş'in Bagerhat bölgesinde İslâmiyet'in bir hizmetçisi olarak orada cami, medrese, hankahları inşa etmişti. Kendisini hiç bir tarikata bağlamayan Han Cihan, Bagerhat bölgesinde yerel Hindû ve Budistler arasında İslâmiyet'in kardeşliği ve eşitliği mesajı vererek onları İslâm'a dahil etmişti ve kendisi İslâmiyet'in öncülerinden birisi olmuştur. Aslında Sylhet'teki Şah Celal ile onun din faaliyetlerinin bir benzeri vardır. Han Cihan neredeyse 300 camiyi inşa etmiştir. Bunlar arasında en meşhur olan altmış kubbeli cami,²²⁰ Bangladeş'teki eski camilerden biri olarak hâlâ ayaktaadır.²²¹ Her dindeki insanlar tarafından hâlâ ona saygı gösterilmektedir ve turistler bile bu dervişin mezarını ziyarete gelmektedir.

Bu sûfi-dervişler dışında Mahdum Cehaniya Cihangast, Şeyh Raca Biyabeni, Mir Seyyid Eşraf Cihangir Simnani, Şeyh Bedirul İslâm, Şeyh Enver, Şeyh Cahit, Şeyh Hüsametdin Manikpurî, Bediuddin Şah Madar, Şah Sefiuddin, Şah Enver Kulî Helvî, Şah İsmail Gazi, Mulla Ata, Şah Celal Dehîni, Mevlana Şah Devle gibi sûfi-dervişler Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışına büyük katkı sağlamıştır.

Sûfiler hankahlarda manevî eğitim faaliyetleri sürdürüyordu. Devletin farklı yerlerinde oluşan bu hankahlar herkes için yani Hindû, Budist, Müslüman ve diğer milletler için açık idi. Bölgesel bakımdan bu hankahlar, farklı farklı sûfilik düşüncelerine ve tarikatlarına sahip idi. Yerel halk arasında bu sûfilerin etkisi büyük olmuştur. Bölgesel bakımdan bu sûfi kavimleri ise-

222

- ♦ Suhreverdiye kavmi; Bengal bölgesinde bu kavminin başı Celalettin Tebrizi idi. Ancak ondan sonra onun adıyla anılarak 'Celaliye' adlı bir kavim ortaya çıkmıştır.
- ♦ Kadir Han kavmi; bunun takipçisi ise Şeyh Şerafettin Ebû Tavama'dır.
- ♦ Şeyh Alaval Hak'ın adıyla Alay kavmi;

²¹⁹ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 93; Haq, *Bonge Sufi Provab*, s. 102.

²²⁰ Altmış denilse de aslında onun seksen bir kubbesi vardır ve bu cami UNESCO Dünya Mirasına yer almıştır.

²²¹ Khan, *The Muslim Heritage of Bengal*, ss. 31-33.

²²² Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 212.

- ♦ Halidiye kavmi;
- ♦ Nur Kutubu'l Alem'in adıyla Nurî kavmi,
- ♦ Şeyh Husen Zukku'nun adıyla Huseni kavmi; Bu kavimlerden anlıyoruz ki, her sûfi kendi yanlarında müritlerini toplayıp büyük kavimleri oluşturmuştu.

Zikrettiğimiz sûfiler sadece İslâmiyet'in yayılışı ile kalmamış, Bengal bölgesinde birlik sağlanmasının ardından bazen kendileri bazen de Müslüman ordularının yardımı ile Bengal sınırına kadar Müslüman hâkimiyetini kurma çabası içinde bulunmuşlardır. Yukarıda geçen Baba Adem Şehit, Şah Sultan Mahisavar, Mahdum Şah Devle Şehit, Şah Celal ve Han Cihanlar gibi bazıları tebliğ amacıyla bazıları ise cihat etmek amacıyla gelmiştir. Tarihçiler, sûfilerin bu farklı niyetle geldiklerini Müslüman orduların manevî ve moral güçlerini daha pekiştirdiğini ifade etmektedirler. Örnek olarak²²³

- ♦ Mücahit ve derviş Cafer Han Gazi ve Şah Sefiuddin 'Satgaon'daki Hindû kralına karşı savaşıp bu bölgeyi Müslüman eyaletine dâhil etmişti.
- ♦ Han Cihan Ali 'Jessore ve Khulna'daki orman ile çevrili olan uzak yerlerine düzenli seferler yapıp Müslüman hakimiyetine güç katmıştı.
- ♦ İsmail Gazi 'Odisha' kralına karşı savaşıp Mandaren bölgesini fethetmişti.
- ♦ Sûfi-derviş Mahmud Şah Gaznevî 'Mangalkot'ta Müslüman hakimiyetini kurmuştu.
- ♦ Şah Celal ve onun yoldaşlarının Sylhet'in fethi de bilinmektedir. Ayrıca, bunların yanında Bengal'in diğer yerlerinde sûfiler bu fetihleri gerçekleştirmiştir.

Bazı sûfilerin sayesinde bölgelerin fethi gerçekleşip kralların yenilmesi sebebiyle toplum ile beraber İslâm'a geçmeleri de bilinmektedir. Çünkü, o zaman onlar tek bir gücün yerine toplumsal güce inanıyordu. O halde liderin din değiştirmesi bütün toplum üzerinde etkili oluyordu. Bu etkilerden İslâm'a dönüş yapan bazı toplumların kralları ise²²⁴

- ♦ Sûfi-derviş Mahmud Şah Mahmud Gaznevî ve onun yoldaşlarının sayesinde 'Bikromkeşori' eyaleti Müslümanların eline geçtiği zaman çok kişi İslâm'a girmiştir.
- ♦ Şah Sultan Rûmi'nin elinde bir Koç kralı İslâm'ı kabul etmiştir.
- ♦ Şah Sultan Mahisavar'ın elinde 'Hari Rampur' kralı İslâm'a geçmiştir.

²²³ Mannan, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, s. 108.

²²⁴ Karim, *Social History of The Muslims in Bengal*, s. 136-37.

- ♦ İhtiyaruddin tarafından Meç Ali kralın İslâm'a geçtiğini de söylenmektedir; ama bu defa bunu bir sūfinin elinden olmayıp bir kral tarafından olmuştur.
- ♦ Yoga yapan Vuzar Brahman'ın İslâm'a girmesine vesile olan kişi sūfi Rüknettın Semerkandî'dir.
- ♦ Sultan Celalettın Muhammed Şah'ın İslâm'a girmesine vesile olan kişi Şeyh Nur Kutubu'l Alem'dir.
- ♦ Sylhet'in dağ bölgelerini fethettikten sonra sihri seven oradaki insanlar, Şah Celal'in elinde İslâm'ı kabul etmiştir.

2.2.5. İslâmiyet'in Yayılışı: Müslüman Âlimlerin Katkısı

Sûfilerin yanında Bengal bölgesinde Müslüman âlimlerin gelip medrese kurması, kitap yazması İslâmlaşma konusunda diğer bir katkı sağlayan husustur. Ayrıca, bu âlimler ile Müslüman olmayan bilge adamlar din üzerinde tartışmalar yapıyorlardı. Bu tartışmada resmi dil olarak Arapça ve Farsça kullanılmıştır. Tartışma sırasında başarısız olan Müslüman olmayanlar, İslâm dinini kabul etmişlerdir. Bu adımlar bir toplumu kökten sallamıştır. Bu öncül âlimlerin katkısını aşağıda kısaca belirtmek istiyoruz.

2.2.5.1. Kadı Rüknettın Semerkandî

Yoga hakkında Sanskritçe yazılan '*Amrita Kunda*'²²⁵ adlı kitabı ilk önce Farsça daha sonra ise Arapça'ya tercüme edilmiştir. Aslında, bu bize Bengalce olarak gelmiştir. Müslümanlar Hint bölgesindeki İslâm'ın bayrağını dalgalandırdığı zaman bu haber Hindistan'ın diğer yerlerinde kalan Hindû felsefecilere kadar ulaşmıştı. Onlardan biri Vuzar Brahman, Kadı Rüknettın Semerkandî ile tartışmaya gelmiştir. Tartışma esnasında sorular cevaplanırken Peygamber Muhammed'in ismi Brahmanların bir kitabında bulunmuştur, demiş. Sonra Vuzar Brahman, Peygamber üzerine daha derin bir araştırma yapıp Kadı'nın elinde İslâm'ı kabul etmiştir. Bu Brahman sonra, İslâm ilimleri o kadar kazanmıştır ki, İslâm bilge adamları onu Kadı olarak tayin etmiştir.²²⁶ Buradan anlaşılan şudur ki, bu bilge adamı ile tartışma sırasında Hindû

²²⁵ Sanskritçede bunun kopyaları kaybolmuştur. Ancak bize kadar bunu felsefe ve mistisizm üzerine önemli olarak Arapça tercümesinden ulaşmıştır. Dimaşk'ın meşhur mutasavvıf ve şair İbnü'l- Arabi, *Amrita Kunda*'yı Arapça'ya çevirmişti.

²²⁶ Masumi, "Bengal's Contribution To Islamic Learning?", s.159; Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, ss. 126-27.

Rişi ve felsefeciler, İslâm'ın gerçek idealizmini anlayıp kendi iradeleriyle İslâm'ı kabul ediyordu.

2.2.5.2. Şerefettin Ebu Tavama

Sonârgâon'da Şerefettin Ebu Tavama, öğrencilere ilim öğretmek için bir medrese kurmuştu. Bu öğrencilere mistisizmi öğretmek için bir hankah da inşa etmişti. Abdul Karim, Tavama'nın medresesinde ilim kazanan öğrencilerin sayısını tahmin etmek için şöyle bir ipucu vermektedir ki, onun sofrası her öğrenci, misafir ve izleyiciler için açık idi. Sofrada yiyenlerin sayısı fazla olduğu için yemek zamanı fazla sürüyordu. Bunun için Ebu Tavama, zamanı kısaltmak amacıyla sofrada katılmayı bırakmıştı.²²⁷

Şerefettin Ebû Tavama, tasavvuf üzerine 'Makamât' adlı bir eser yazmıştı ve bunu Hindistan'ın bilge adamlarının memnuniyetini kazanmıştı. Fıkıh üzerine 'Nam-i Hak' adlı bir eser daha yazmıştı.²²⁸ Yeni Müslümanlar, bu eserlerden şeriat ile ilgili ilimler öğrenmişse de bunlar hakkında tartışmalar mevcuttur.

Muhammed bin Yazdin Bahş, Sultan Alâeddin Husen Şah zamanında meşhur bir hadisçi idi. Ekdala'da yerleştiği zaman meşhur hadis âlimi İmam Buhari'nin tasnif eden hadis eserlerinden üç eserin tamamını aynı olarak yazmaya çalıştı.²²⁹ XIV. yüzyılın Bengal sûfîlerinden biri olan Nur Kutubu'l Alem'in öğrencileri özel olarak Şemsettin Tahir Azmeri, Şeyh Cahit Panduani ve Şeyh Husamettin Manikpuri gibiler ondan dini ve manevî dersler almıştır. Bu dönemde Bengalce de şiirle alakalı dini ve mistisizm üzerine kitaplar telif edilmiştir. Çünkü, Bengal halkının Arapça ve Farsça'da yazılan kitaplardan fayda görmemesinden dolayı şunları dikkate alarak yazılmıştır- 1. Müslüman toplum içinde farklı kültürel etkilerin oluşmaması, bunun yerine İslâm kültürünün yayılması 2. İslâm hükümlerinin halka iyice ulaştırılması ve birliği sağlanması 3. Müslüman toplum içinde şöyle bir muhafazakârlık düşüncesi vardı ki, bir

²²⁷ Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, ss. 128-29.

²²⁸ Daha detaylı bilgi için bkz.- *Nam-i Hak*, Kanpur Basımı, H. 1332, ss. 5-6; *Islamic Culture*, Calcutta, 1953, N. 11.

²²⁹ Muqtadir, Maulavi Abdul, *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts*, Bakipur, cilt-V., Oriental Public Library, Bölüm- I, N. 130-132.

Müslüman tarafından dinle alakalı kitaplar sadece Arapça ve Farsça olarak yazılabilir; işte bu düşünceleri ortadan kaldırmak için Bengal şairleri,²³⁰ Bengalce kitap yazmaya başlamıştır.²³¹

Sultan Nusret Şah dönemi (1519-32) ve oğlu Firuz Şah döneminin (1532-34) derviş, bilgili ve güzel ahlaklılarından biri ise şair Afzal Ali'dir. Onun din kitabı olarak yazdığı 'Nasihatname' Bengalce yayımlanmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki- şair, din üzerine Müslümanlara tavsiye vermek amacıyla bu kitabı yazmıştır. XV. yüzyılın Bengal şairi Muzzammil, İslâm alanlarında bilge adam idi. Mistisizme inanan bu şair, Şah Muhammed Segir ile aynı dönemin şairi idi.²³²

2.2.6. Saltanat Döneminde Bengal Edebiyatı Sayesinde İslâmiyet'in Yayılışı

Richrad Eaton, Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılışına dair dört ana hattan bahsetmişti. Bunlardan biri olarak XV. yüzyılda yabancı kültürden (Kuzey Hindistan) Bengal kültürüne dikkat çekici bir dönüş yapılmasıdır. Bu dönüş aslında Ortadoğu'daki Arap kültürüne bağlı olup halk arasında Bengal edebiyatı ve bazı şairlerin sayesinde gerçekleşmiştir. Bunun gerçekleştirildiği zaman arkadan iki önemli unsurun çalışmasının katkısı olmuştur. Bunlar ise -1. Kuzey Hindistan'ın siyasal ve kültürel faaliyetlerinden ilişkilerini kesen bağımsız Müslüman sultanların kendi politika ve kültürel tabanını geliştirmesi 2. Bengal şairlerinin çabalarıdır.²³³

Bu dönüş, İlyas Şah hanedanının Bengal tahtına tekrar oturduğu zaman (1433-1486) ve Seyyidlerin hâkimiyete (1493-1538) geçtikten sonra benzersiz bir Bengal Müslüman kültürü geliştirdi. Pandua'yı ziyaret eden bir Çinli gezgin, 1433'te bazı Müslüman mahkemelerinde Farsça dili ile konuşulduğunu duymuştu; ancak evrensel kullanımda Bengalce olduğunu söylemişti.²³⁴ Hem de Müslüman sultanlar, Bengal edebiyatının himayesinde bulunan Sanskritçe edebiyatının odağından dönerek yeniden Bengalce'yi canlandırdılar. XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren özellikle de Alâeddin Husen Şah'ın aydınlanmış yönetimi altında (1493-1519) ve ona tabi tutulan Sultan Nasirettin Nusret Şah (1519-1531) döneminde Gavr'daki

²³⁰ İlk olarak bu alanda Sultan Gıyasettin Azam Şah döneminin (1389-1409) meşhur şairi Şah Muhammed Segir'in adını zikretmek lazımdır. İslâm unsurları ile o, ilk Yusuf ile Züleyha adlı eserini yazmıştır.

²³¹ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 130.

²³² Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, ss. 130-31.

²³³ Eaton, Richard M., "Islam in Bengal", Ed. George Michell, *The Islamic Heritage of Benagl*, UNESCO-Paris,1984, s. 27.

²³⁴ Bagchi, Prabodh Chandra, "Political Relations between Bengal and China in the Pathan Period", *Visva-Bharati Annals*, cilt- I, 1945, s. 117.

mahkeme, Bengalce önemli eserlerin yazılması için karar vermişti. Bunlardan önemlileri ise- Vipra-dasa tarafından Manasa-Vijaya, Vijaya Gupta tarafından Manasa-Mangala, Yasoraja Khan tarafından Krishna-Mangala, Maladhar Basu tarafından Sri-Krishna Vijaya ve Sanskritçe'den Vijaya Pandita ve Kavindra Parameshvara tarafından Mahabharata'nın bir parçası olarak çevrilmesi ile ilgili yazılan eserleridir.²³⁵ Ancak bunlar Hindûlara ait eserlerdir. Bunların bir değerlendirmesi tezimizin sosyal etkileri bölümünde yer alacaktır.

XVI. yüzyılın başlarında Sena hanedanından gelen Vaishnavism din hareketi,²³⁶ Sri Çaytanya'nın²³⁷ (1486-1533) etkisi altında geliştirerek yüksek bir noktaya ulaştı. Krişna olarak tezahür eden ve Tanrı'nın vecd aşkını vurgulayan Bengal Vaishnavizm, Krişna'nın sevgilisi Radha ile empati kurmaya teşvik etti. Bu hareket çiftçi, kırsal zanaatkârlar ve balıkçılar gibi geniş ölçüde halk arasında özel olarak toplumda sınıf açıdan altta kalan sınıflara, İslâm'a dikkat çekici anda yani XV. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Diğer yandan, XVI. yüzyıla ait bir şair bize “her evde Hindûların yanı sıra Müslümanların Mahabharata'yı okuduğunu” söyler. Aynı yüzyılın başka bir şairi Rama'nın destanı olan Ramayana'da, sevgili olan Şita'yı kaybetmesinden sonra Müslümanların gözyaşlarına boğulduğundan bahseder. Aynı zamanda bu gelişmelere paralel olarak, XV.-XVIII. yüzyıllarda başlangıçta Bengal Müslüman şairlerin edebiyat eserleri, romanları halk arasında dikkat çekmezse bile İslâm'ı tanıtmak amacıyla Bengalce eserleri yazmaya hedeflenmişti. Fakat bazı şairler Bengalce eserleri yazmaktan hem pişmanlık duymuştu hem de utanmıştı. Bununla birlikte, kırsal halk kitlelerinin Arapça veya Farsça dili bilmedikleri için kesinlikle bu başarılı bir görev idi.²³⁸

²³⁵ Haq, Enamul, *Muslim Bengali Literature*, Pakistan Publications, Karachi, 1957, ss.38-39; Eaton, “Islam in Bengal”, ss. 29.

²³⁶ Hindû geleneği genellikle kötülüğü illüzyonla (maya) ilişkilendirirse de kötülüğe madde dünyasını oluşturan ontolojik bir unsur şeklinde bakan bir yoruma da yer vermektedir. Samkhya felsefesi ve buna dayalı Vaişnava öğretisinin esasını teşkil eden bu yaklaşıma göre varlığın temelinde birbiriyle bağlantılı üç aslı unsurla bunların kaynağı veya temsili mahiyetinde olmak üzere üç tanrı bulunmaktadır. Bu üç unsur yukarıdan aşağıya doğru “var oluş, öz ve saflık” manasında şatta, “enerji ve devamlılık” manasında rajas ve “aldanma, bozulma ve yıkım” manasında temastır. Bilgi / hakikat ve aydınlıkla ilişkilendirilen sattva (iyi prensip) koruyucu tanrı Vişnu'dan, diğer iki prensibi harekete geçirici güç veya enerjiye karşılık gelen rajas (nötr prensip) yaratıcı tanrı Brahma'dan, karanlıkla ilişkilendirilen temas (kötü prensip) yıkım tanrısı Şiva'dan kaynaklanmaktadır. Bkz. Gürkan, Salime Leyla, “Şer”, *DİA*, İstanbul, XXXVIII, 2010, s. 545.

²³⁷ Hindistan'ın Bengal bölgesinde XVI. yüzyılda ortaya çıkan Tanrı-bilinçli bir azizdir ve Lord Çaitanya'nın ve o başlatıldığı Bhakti hareketinin kurucusudur. Bhakti Yoga ise gerçek ve içten bir Tanrı arayışıdır. Bu arayış sevgide başlar, sevgide devam eder ve sevgide biter.

²³⁸ Eaton, “Islam in Bengal”, ss. 29-30.

Bu yapılırken onlar sadece İslâm üzerine oluşturulan Farsça veya Arapça eserlerinin Bengalce'ye çevrilmesi ile kalmamış, temel olarak gerekli olan İslâm dininin halleri, sembolleri ve değerleri yanı sıra yeni Bengal Müslüman toplum için belli azizlerin mucize gibi gösterdiği olayları, Peygamberlerin özel mucizeleri ve son olarak kutsal kavramlarına önem vererek Müslüman edebiyatında bunlardan örnek alarak topluma alıştırmıştır. Bunların amacı ise, Müslümanların, Müslüman olmayanlar üzerine kendi etkilerini oluşturarak İslâm'a geçecek olan yolların keşfedilmesidir.²³⁹ Çünkü, onlar bir yandan insan ilişkileri ve eğlence unsurlarını kendi edebiyatına ithal etmiş diğer yandan, İslâm unsurlarını da eklemiştir. Hindû yazarları veya şairlerinden ayrılarak yeni Müslümanlar için edebiyat üzerine çalışan şairlerin bir kısmının katkısı şu şekilde olmuştur.

- ♦ Şah Muhammed Segir'in 'Yusuf-Züleyha' adlı eseri insan duyguları üzerine ilk Bengal aşk hikâyesidir. Bu dönemde Sabirid Han tarafından yazılan 'Hanife ve Koira Pori', 'Seyfül Mülkü' yazan Dona Gazi', ve 'Leyla-Mecnun'u yazan Devlet Vezir Han gibiler aşk hikâyesi yazan şairlerdir.²⁴⁰
- ♦ Sultan Yusuf Şah döneminde (1474-1481) onun bir şairi olan Jainettin, Hz. Peygamberin muhteşem mucizeleri ve İslâm'a katkıları üzerine ilk 'Rasul Vijay' (Resul Fethi) adlı bir şiir eseri yazmıştır. Hem de bu eserin unsurları bir hadis kaynağına dayanarak alınmıştır, demişti.²⁴¹ Diğer şairler de onu takip ederek farklı bir şekilde 'Rasul Vijay' adlı şiir eserleri yazmaya çalışmıştı.
- ♦ Budist Sidyacharya 'Gu-Rkhyanath'ın öğrettikleri ve mucizelerin üzerine 'Go-raskha Vijay' adlı bir şiir eseri yazdıktan sonra aslında Hindûların yerine Müslümanlar, onların öğrettiklerini korumuştur.²⁴²
- ♦ Müslüman şairleri, manevi edebiyatta ilk olarak Mevlânâ Celalettin Rûmî ve diğer sûfilerin Farsça asıllı mesnevi 'Gazliyet'i takip ederek 'Padabali' adlı manevi eserleri yazmaya başlamıştı. Bu alanda ortaya çıkan diğer bir tür eser ise, 'Satya Pirer Kahini' (Doğru pirlere hikayesi)'dir. Bu aslında Müslüman ve Hindûların sûfilere karşı sevgi ve

²³⁹ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 169.

²⁴⁰ Haq, Enamul, *Muslim Bangla Sahitya*, Pakistan Publications, 1955, ss. 108, 116.

²⁴¹ Haq, *Muslim Bangla Sahitya*, s. 106.

²⁴² Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, s. 169.

saygısından oluşturdu. Müslüman ve Hindû şairler, bu alanda 1545'ten itibaren eserleri yazmaya başlamıştı.²⁴³

Gerçekten saltanat döneminde Bengal'de bir çok şair ortaya çıkmıştır ve onlar sayesinde Bengalce dili başarıya ulaşmıştır. Hindûlar, şiir ve sanat alanında kendi tanrıçaları 'Saraswati' ve diğer tanrıçalarına ilah olarak hitap ederek şiirleri ortaya koyuyordu. Ancak Müslüman şairler ise, Allah ve Resulüne bağlı methiye şarkıları ile her türlü şiir eserleri yazmaya başlıyordu. Şunu söyleyebiliriz ki, Bengal edebiyatında Saltanat dönemi İslâm unsurların toparlanması dönemidir ve Babürlüler dönemi ise bir uygulama dönemidir.

BENGAL BÖLGESİNDE BABÜR İMPARATORLUĞU DÖNEMİ (1576-1757)²⁴⁴

Babür İmparatorluğu'nun kurucusu olan Zahîrüddin Muhammed Babür, baba tarafından Timur'un torunudur. 1509–1511 yıllarında Türk dünyasına egemen olmak isteyen üç büyük devlet vardı. Bunlar Özbek Hanlığı, Osmanlı Devleti ve İran Safevî Devleti idi. Babür, kendi gücüyle Türkistan'a egemen olamayacağını anlayarak Safevî hükümdarı Şah İsmail'den yardım istedi. Şah İsmail de Türkistan'da etkili olabilmek için bu isteği kabul etti. Babür, Şah İsmail'den aldığı yardımla Buhara, Semerkant, Taşkent ve Fergana'yı Özbeklerden almayı başararak topraklarını genişletti ve Timur'un tahtına (1511) oturdu. Şah İsmail de böylece Babür'ün sayesinde Türkistan'a egemen olmuştu. Ancak Türkistan Türkleri, Babür'ün Şah İsmail'in etkisinde kalmasından rahatsızlık duyduklarından Babür'e karşı cephe aldılar. Bu durumdan yararlanmak isteyen Özbekler de Babür'e karşı harekete geçtiler. Şah İsmail'in yardımına rağmen mücadeleyi kaybeden Babür, Türkistan'dan çıkmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Babür, Timur ülkesini ele geçirme umudunu kaybedince yönünü Hindistan'a çevirmiştir.²⁴⁵ Babür Şah, 1526'da Panipat Meydan Savaşı'nı kazanarak Lûdî Sultanlığı'nı ortadan kaldırdı ve Babürlü hanedanını kurdu. Mart 1527'de Kânvâ'da, savaşçılıklarıyla Hindistan'da haklı bir şöhrete sahip

²⁴³ Rahim, *Banglar Samajik O Sangskritik Itihas*, ss. 169-70.

²⁴⁴ Hindistan'da Babür İmparatorluğu, Şiraceddin II. Bahadır Şah'ı (1837-1858) İngilizler tarafından sert bir şekilde cezalandırılması ile resmi olarak sona ermiştir. Fakat ondan önce Babürlülerin son güçlü hükümdarı Nasirüddin Muhammed 1719'da tahta geçti. Bkz. Konukçu, Enver, "Bâbürlüler", *DİA*, 1991, İstanbul, IV, ss. 400-04. Nasirüddin, son güçlü hükümdarı olsa bile onun döneminde Bengal, Delhi'den ayrılarak özerklik sisteme girmişti. Ancak Nabablar sayesinde yöneten bu sistemi, 1757'deki İngilizlerle ortaya çıkan Palaşı Savaşı ile sona ermiştir. Diğer yandan çalışmamız Bengal bölgesindeki İslamiyet'in yayılışı üzerine olunca biz de bir zaman dilimi olarak Babürlüler döneminde Bengal'deki Müslüman Nababların İngilizler tarafından yenilmesi zamanı olarak 1757'yi tercih ettik.

²⁴⁵ TURKOSFER, "Babür İmparatorluğu", https://www.turktarih.com/Babür_İmparatorluğu.html, Et: 10.04. 2018.

olan Racputları mağlûp etti. Çitor racası Rânâ Sangâ'nın emrindeki Hindular ağır kayıplar verdiler. Bu hadise Bâbürlülerin Hindistan'daki hâkimiyetini iyice sağlamlaştırdı. Babürlülerin hâkim oldukları topraklar XVIII. yüzyıl ortalarına kadar en geniş sınırlarına ulaşmıştı. Pencap, Sind, Dûâb, Kuz, Orissa, Bengal, Gucerat, Dekken ve Keşmir bölgeleri eyalet olarak kurulmuştu.²⁴⁶ Babürlüler döneminde eyaletler 'Şube' olarak bilinmektedir. Bu şubelerden biri olarak Bengal bölgesinde Babür İmparatorlukların İslâm'a katkıları üzerine bahsetmek istiyoruz. Fakat önce bu bölgede Babürlülerin faaliyetlerine genel bir bakış yapmaya çalışacağız.

2.1. BENGAL'İN BABÜR İMPARATORLUĞU HAKİMİYETİNE GİRMESİNE GENEL BİR BAKIŞ

XVI. yüzyılın sonlarında genel olarak Babürlüler, Çağatay Türklerinin bir hanedanından gelip Bengal bölgesini tekrar Hint alt kıtası ile bağlamıştı. Bengal bölgesinde Babürlülerin fethi bir yüzyılın çeyreğine kadar zaman almıştır. Yani 1538'de saltanat dönemi bittikten sonra arasında 38 yıllık bir Afganlılar dönemi bırakarak 1612'ye kadar devam etmiştir. XV. yüzyılın ortasında Afganlılar Delhi'de Türk saltanatının yerine otursa bile 1526 yılında Timurlu Babür kendine Delhi Saltanatı kurmuştur. Bu açıdan binlerce Afgan göçmen olarak Bihar ve Bengal'e gelip kendilerini cesur savaşçı olarak ortaya koyup bir Afgan toplumu kurmaya çalıştı.²⁴⁷

Diğer yandan Bengal sultanı olan Nasirettin Nusret Şah, bu Afgan göçmenler için Bihar'da bir tampon devleti kurarak onların güç kazanmasını destekledi. Ancak Ganj bölgesinde Babürlülerin gözü önünde Afganlıların gücünün artırma sebebiyle Babür'ün oğlu Hümayun büyük bir ordu grubuyla Bengal'e gelmiştir. Diğer yandan, Afgan lideri Şir Şah ile Nasirettin'den sonra tahta gelen küçük kardeşi Mahmud Şah ile anlaşma olmamasından dolayı Şir Şah, Mahmud'u tahttan kaldırmıştı. Gavr'da hüküm süren Şir Şah, Bengal'i kontrol altına almayı Hümayun'a Bengal'i kapmak için fırsat vermişti.²⁴⁸ Ancak bu fırsatı verince Hümayun, bu yeni deltasında saldırıp fethetmeye gayret etmişti. Fakat, Delhi'de bir isyan çıktığı zaman Hümayun Bengal'de görevlendirerek Delhi'ye döndüğü zaman, Şir Şah Hümayun'u saldırarak (7 Haziran, 1539) Bengal'i kontrol altına almıştı. Bununla birlikte bu Afgan lideri, Hümayun'u sadece Bengal'den değil, Delhi'den de Babürlülerin kökleri ile Hindistan'dan uzaklaştırdı.

²⁴⁶ Konukçu, Enver, "Bâbürlüler", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, ss. 400-04.

²⁴⁷ Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, ss. 138-39.

²⁴⁸ Siddiqui, İqtidar Husain, "Mughal Relations With the Indian Ruling Elite", *Munshiram Manoharlal*, New Delhi, 1983, ss. 78-86.

Ondan sonraki 16 yıl Bengal ile bütün kuzey Hindistan, Afgan hükümetinin hakimiyetine girmişti.²⁴⁹

Ancak, 1556 yılında Babürlüler, Delhi tahtını tekrar geri kazanmıştır ve Afganlıların sonu da Babürlüler gibi olmuştur. 1556 yılında Babür İmparatorluğunun en iyi İmparatoru olan Ekber Şah hakimiyetin başına geçmiştir. Diğer yandan Süleyman Karrani²⁵⁰ (1565-72), Humayun Ekber'e itaat edip hediyeleri göndererek Bihar ve Bengal'i saldırmaktan onları uzak tuttu. Ancak, 1572 yılında Süleyman Karrani'nin ölmesinden sonra oğullarından ilk Beyazıt ve sonra ise Davud Han döneminde Afganlar arasında itaat meselesinde bir problem ortaya çıkmıştır.²⁵¹ Bengal halkının Afganlar tarafından zulüm çekmesinden dolayı 1574 yılında Ekber Şah, bir grup orduyu Munim Han'ın liderliğinde Bengal'e göndermişti. Afganlar, Ekber'in ordusuna karşı hiç direnmeden Tanda adlı yere kaçmıştır. Daha sonra Munim Han tarafından Davud'un başkenti Tanda da fethedilmiştir. Bunu fethedince Afganlar sonra dağılarak Babürlülere karşı 1576 yılında son kez savaşarak 'Racmahal Savaşı'nda yenilmiştir.²⁵² Bu savaşla birlikte Bengal'de Afgan hakimiyeti sona ermiştir.

Bihar ve Bengal'de savaştan sonra Babürlüler için devlet içinde barış sağlamak gerekli idi. Ancak, Ekber'in bazı iç politikası Bengal ve Bihar'daki asker ve komutanların hoşuna gitmeyince isyan çıkarması diğer yandan bu isyancılarla birlikte Bengal'deki İsa Han'ın liderliğinde güçlü feodalitenin ortaya çıkması Babürlüler için bir felaket getirmişti.²⁵³ Bunları bastırmak ve bütün Bengal'in hâkimiyetini kazanmak amacıyla Babürlüler- ordu üzerine ordu gönderdiyse bile Bengal hakimiyetini kazanmak Ekber'in oğlu Cihangir'in dönemine kadar (1610) uzamıştır. Cihangir döneminde İslâm Han adlı bir cesur komutanı, bütün Bengal bölgesini Delhi'ye bağlamak amacıyla eyaletlerdeki feodal liderlere karşı bastırma hareketleri düzenleyip Bengal ile diğer yerleri de tamamen kontrol altına almıştı.²⁵⁴ Denilebilir ki, Bengal'de Babür İmparatorluğunun kurulmasında İslâm Han'ın katkısı çoktur.

²⁴⁹ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 176.

²⁵⁰ Afganlara mensub olan Karrani hanedan'dan gelmiştir. Delhi'de Afganlar ve Babürler arasında taht kavgası (sonra Babürlerin fethi) devam ederken Süleyman Karrani, ona karşı şimdi güçlerin etkisi yok diye düşünerek Bengal tahtına oturmuştu. Delhi'de taht kaybettikten sonra Afganlar tekrar Bengal'e gelip Süleyman'ın liderliğinde toparlanmıştır. Süleyman da diğer Afgan hükümdarlar gibi düzensiz değildi.

²⁵¹ Karim, *Banglar Itihas (1200-1857)*, ss. 118-122.

²⁵² Karim, Abdul, *Banglar Itihas Mugle Amal*, Jatiya Grontha Prakashan, Dhaka, 2007, s. 25.

²⁵³ Ahmed, Helal Uddin, "History", *Banglapedia*, <http://en.banglapedia.org/index.php?title=History>, Et: 10.07.2018.

²⁵⁴ Karim, *Banglar Itihas (1200-1857)*, ss. 145-148, 155.

Cihangir Han'ın döneminde (1605-1627) sarayda görev almaya başlamış olan Hintliler de nüfuzlarını arttırmaya başlamışlardı. Hintli devlet görevlilerinin devlet teşkilatlanması içerisinde yükselmesi ile ortaya çıkacak tehlikeleri ön göremeyen Cihangir Han, basiretsiz yönetimi ile merkezi otoritenin zayıflamasına yol açtı. Cihangir'den sonra Şah Cihan 1627 yılında hükümdarlık makamına oturdu. Ancak Şah Cihan'da babası Cihangir Han gibi sefahate düşkün bir hükümdardı. Bengal bölgesinde Avrupalıların başta Portekizler olmak üzere daha sonra gelen İngilizler ve Hollandalıların ticarî faaliyetlerine göz yumdu.²⁵⁵

Aynı zamanda Şah Cihan, oğlu Şah Şuja'yı Bengal'e bir şubedâr²⁵⁶ olarak göndermişti. Onun şubedârlığında Bengal bölgesi 20 yıl içinde ekonomisinin gelişmesiyle barışa kavuşmuştu. Ancak, Şah Cihan'ın hastalanmasıyla Babür imparatorluğu acı çekmişti. Taht için iç savaşta onun dört oğlu- Dara, Şuja, Evrengzip Han ve Murad yer almıştı. Arkadaşları ile taht mücadelesinde Evrengzip kazanmıştı. Şuja kendini kaybedip Arakan kralına sığınmıştı. Orada 1661'de vahşice öldürüldü. Şuja'yı Bengal'den Arakan'a süren Mir Jumla'yı Evrengzip, Bengal şubedârlığına atandı. Mir Jumla, ilk hedefte Kamrup, Asam ve Koç Bihar'ı kontrol altına almıştı.²⁵⁷

Mir Jumla'nın 1663 yılında ölmesinden sonra Evrengzip, dayısı Şaesta Han'ı şubedâr olarak Bengal'e atamıştı. Şaesta Han, ilk hedefte Saltanat döneminden sonra Arakan krallığının altında kalan Çitagong'u Bengal ile tekrar bağlamıştır. Bir zamandır Arakanlıların soygun işlerine destek veren Portekizlilere Şaesta Han, bazı hırs haberi²⁵⁸ vererek kendi grubunu toparlamıştı. Diğer yandan, 1650'de İngilizler Hoogly'de ilk ticaret merkezini kurmuştu. Şaesta Han, İngilizler'in ticaretteki kazancının artması sebebiyle ağır vergiye bağlamıştı. Bu politikadan hoş görmeyen İngilizler, yavaş yavaş güçlenerek Babürlü İmparatoru'nun iç-siyasetine karışmaya başlamıştı.²⁵⁹

Evrengzip'in 1707 yılında vefatından bir kaç yıl sonra Bengal'de Babürlülerin hükmü kalsa da taht mücadelesi ve Patanlara karşı sefer düzenlediği zaman diğer şubelerde şubedarları

²⁵⁵ Türk Tarihini, "Babür İmparatorluğu", https://www.turktarihini.com/Babür_İmparatorluğu.html, Et: 11.04.18

²⁵⁶ Şubedar, bir Urduca kelimesidir. O zaman da Şubedar, Hint askerlerinin ikinci en yüksek rütbesiydi.

²⁵⁷ Karim, *Banglar İtihas Mugle Amal*, s. 167.

²⁵⁸ Arakanlı soyguncular, Portekizlerin deniz kuvvetinden yardım alarak denizde korsanlık yapıyordu. Ama malların dağıtılmasında hakları alamayınca ve bu işte canları kaybetmekten korkarak onlar Şaesta Han'nın asker grubuna katılmak önerisini kabul etmiştir.

²⁵⁹ Karim, *Banglar İtihas (1200-1857)*, ss. 182-194.

güçlendirmeye başlamıştır. Bengal için de aynı durum söz konusudur. Bengal tekrar saltanat dönemi gibi 1757 yılına kadar özgürlüğüne kavuşmuştur. Buna ‘Nababi dönem’i denilmektedir. Mürşid Kuli Han ile başlayan bu yeni dönem, zayıf Babürlülere sadece vergi ödeyerek memnuniyette tutmuştur. Bir yandan bu Nababi dönemi devam ederken diğer yandan Hindûlarla ticarete yan yana gelen İngilizler, artık kendi gücünü ve hakimiyetini kurmak amacıyla 1757 yılında ‘Palaşı Savaşı’nda Bengal’in son özgür nababi olan Sîracüddevle ile karşı karşıya gelmişti. Bazı hainlerin hainlik teşebbüsü ile Nabab Şiracüddevle bu savaşı kaybetmiştir. Ondan sonra Bengal hakimiyeti İngilizlerin eline geçti.

Son olarak şunu da belirtmek lazımdır ki, az bir zaman içinde bir hükümetin ortadan kaldırılması Bengal bölgesi için normal bir hâl idi. İhtiyaruddin’den Mir Cafer’in ölümüne (1765) kadar kişi olarak 117 yönetici Bengal’i idare etmiştir.²⁶⁰ Ortalama beş yıl bile hüküm sürdürmemişti. Durum böyle olduğu sırada Abul Fazl, Bengal’i ‘Balgakpur’(karışık bir eyalet) demişti.²⁶¹

2.2. BABÜR İMPARATORLUĞU DÖNEMİNDE BENGAL BÖLGESİNDE İSLÂMİYET’İN YAYILIŞI

Bengal bölgesinde İslâmiyet’in yayılışının ilk aşaması- VIII. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar sûfilerin bir kısmının gelmesi; İkinci aşamada Türklerin Bengal’i fethetmesinden sonra sûfilerin Bengal’e sel gibi gelip İslâm’a katkısıyla; Üçüncü aşamada XV. yüzyıldan sonra Sri-Çaytanya’nın gelmesinden sonra bazı reformların ortaya çıkması nedeniyle olmuştur.²⁶² Babürlüler döneminde Bengal’de gerçek sûfilerin İslâm çalışmaları bir kaç sayılı sûfiler hariç fazla gözükmemektedir. Çünkü, sûfiler bazı dünyevî etkiler ile İslâm dışı faaliyetleri uygulamaya kadar gelmiştir. O zaman açıkça anlıyoruz ki, dönüştürülme sayesinde normal halk arasında İslâmiyet’in yayılışı, normalde Sri-Çaytanya’nın gelmesinden önce aşağı yukarı tamamlanmıştır. Babürlüler döneminde Hindûlardan eğitim gören ve üst sınıftaki insanların İslâm’a geçmesi dönemi başlamıştır. Aynı zamanda İslâmla alakalı bazı reformlar meydana gelmiştir. Bir yandan bu reformlar, diğer yandan Babürlülerin İslâmiyet’in yayılışının yerine tesadüfen Bengal’de üretken tarım ve sanayi politikasını ele alınca yeni arazi ve endüstriyel

²⁶⁰ Bazen bir bölge olarak, bazen de bir devlet olarak hüküm sürdürmüştü.

²⁶¹ İslam, Syed Amirul, *İtihas Shondhan*, Muktahdara, Dhaka, 1988, ss. 115-118.

²⁶² Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, ss. 134-35.

üretimini işlenmesi için işgücü talebi de artmaya başlamıştır. Biz de burada İslâmiyet'in yayılışına dair bu politikalar üzerine bahsetmek istiyoruz. Ancak öncelikle Babürlüler döneminde medrese, mescit yapılmasından kısaca bahsedeceğiz.

2.2.1. Medrese ve Mescit Yapılması

Yukarıda Babürlülerin Bengal'e gelmesinden önce Saltanat dönemindeki medrese ve mescitlerden bahsettik. XVI. yüzyılın başlarında kurulan medreseler, Babürlüler döneminde eğitim sayesinde İslâmiyet'in yayılışı için kullanılmıştı. Fakat Saltanat döneminde Leknevî, Pandua, Mahisun, Sonârghôn, Satgaon, Bagha, Rangpur ve Çitagong bölgesinde kurulan mescit ve medreselerden bazıları günümüze kadar ulaşmıştı. Bunların dışında ek medrese ve eğitim merkezleri de ortaya çıkmıştır. Burada sadece o yeni medrese ve mescitler hakkında bilgiler aktaracağız.

- ♦ Pandua'da, Badi (büyük) dergah ve Çoti (küçük) dergahlarına bakıldığı zaman bunlar medreselere dahil olup İngilizler dönemine kadar İslâm hizmeti için çalışmıştır.²⁶³
- ♦ Mangalkot'ta XVII. yüzyılda Mevlana Abdül Hamid Danişmend tarafından bir medrese kurulmuştu. Ama ondan önce İmam-ı Ahmet Rabbani'den eğitim görüp onun tavsiyesiyle İslâm için tekrar Bengal'e dönmüştür. Diğer yandan O, sûfilerin 'Müceddedî Tarikatı'nı kurmuştur. İmparator Şah Cihan'ın, onun dergâhında 1655 yılında bir mescit yaptırdığı bilinmektedir.²⁶⁴
- ♦ Günümüzdeki Dakka'nın eski adı Cihangirnagar idi. Babürlü döneminde İslâm ilimleri için meşhur bir merkez idi. Orada 'Bada Katra'²⁶⁵ ve Çoto Katra' adlı binaların bir medresenin sınırı içinde olduğu iddia edilmektedir. Lallbagh'taki Şahi mescit ile bir medrese de vardı.²⁶⁶
- ♦ Murşidabad'ın kurucusu Mürşid Kuli Han, orada eğitimin yayılışı için bir medrese kurmuştu. Buna 'Bada Katra' denilmektedir. XVIII. yüzyılın son zamanlarında bunun kalıntıları bulunmaktadır.²⁶⁷

²⁶³ Rahim, Abdur, *Bangla Samajik O Sanskritik Itihas*, Cilt-II, çev. Mohammad Asaduzzaman ve Fazle Rabbi, Bangla Academy, Dhaka, 1996, s. 231.

²⁶⁴ Haq, *Bonge Sufi Provab*, s. 93.

²⁶⁵ Yukarıda zikredilen 'Katra' kelimesinin manası ise 'Kervan sarayı' olarak geliyor.

²⁶⁶ Taylor, James, *A Sketch of the Topography & Statistics of Dacca*, Military Orphan Press, Calcutta, 1840, ss. 273-74.

²⁶⁷ Karim, Abdul, *Murshid Kuli Khan and his Times*, Dhaka, 1963, s. 242.

- ♦ Nabab Aliverdî Han döneminde Patna'da (Azimabad) bir medresenin varlığından bahsedilmektedir ve burası zamanın meşhur ilim merkezlerinden biri olarak sayılıyordu. Navab tahta geçtikten sonra bu medresenin bazı görevlilerini makamına çağırmıştır.²⁶⁸

Babürlüler döneminde mescit yapılması konusunda ortaya çıkan bir soru ise- Bengal'de mescitlerin sayısı niye azdır? Zikrettiğimiz gibi Bengal Müslüman hakimiyetinin yaklaşık 600 yıllık tarihinde yapılan 188²⁶⁹ mescit ve cami hâlâ ayaktadır. Bu mescit ve camilerden 117 tanesi (% 62) 1450-1550 yıllar arasında yapılmıştı. Ayrıca % 62'den fazla mescit Batı Bengal'in Gavr ve Pandua'da yapılmıştı.²⁷⁰ Ancak, Doğu Bengal'de Müslüman oranı Batı bölgesinden çok fazla olmasına rağmen az sayıda cami ve mescitleri bulunmaktadır. Şimdi bunun arkasında Babürlülerin bir politikası var mıydı? Kanaatimize göre, Babürlüler üç önemli özelliği taşımıştır. Bunlar ise- a) Çiştîyye sûfî tarikatına bağlı olmaları²⁷¹ b) Din ve devlet arasında fark oluşturmaları c) Bengal halkını İslâm'a geçmesi için teşvik etmemeleridir. Babürlüleri laik olarak vasıflayanların bir sebebi şu da olabilir ki, onlar mescit yapılmasının yerine çok sayıda tapınakları yaptırmaya başlamıştır. Aşağıda Ghulam Murshid'in çizdiği şu tablo bize bu konuda bilgilendirmektedir.²⁷²

Zaman/Yüzyıl	Mescit	Tapınak
XVI	73	7
XVII (İlk yarısı)	24	74
XVII (Son yarısından XVIII. yüzyılda İngilizlerin hakimiyetin başına geçene kadar)	8	138
Bu mescitlerin sayısı tarihlidir. Tapınakların koruyucularına XV. yüzyıldan yöneticiler tarafından vergisiz arazi dağıtılmıştı.		

Babürlüler döneminde mescit inşâ sayısının azaltılmasının nedeni yöneticiler tarafından yapılması veya yaptırılması için maddî desteğin hızla azalmasıdır. Saltanat döneminde sultanlar sûfi-dervişlere direkt yardım etmezse bile İslâmiyet'in yayılışı için araziler dağıtılıyordu. Fakat

²⁶⁸ Rahim, *Banglar Samajik O Sanskritik Itihas*, Cilt-II, ss. 235-36.

²⁶⁹ Eaton'a göre, bunlar tarih ile kaydedilen mescitlerdir. Tarihi belli olmayan mescitlerin sayısı burada zikredilmemiştir.

²⁷⁰ Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, s. 230.

²⁷¹ İmparator Ekber'in, her yıl Muinüddin Çiştî'nin mezarını ziyaret etmesi artık daha sonrakiler için bir kanun olmuştur. Şöyle söyleyebiliriz, bu Çiştîyye tarikatına bağlı olanlar Babürlü döneminde iş kazanabilir.

²⁷² Murshid, Ghulam, *Hajar Bachhorer Bangla Sanskriti*, ABOSAR, Dhaka, 2008, s. 46.

Babürlüer döneminde bu sistem tamamen ortadan kaldırılmıştı.²⁷³ Söylebiliriz ki, Saltanat döneminde sûfilere yardım etme sebebi ise- sultanların Türk olmasıdır. Çünkü bu Türkler, Hint alt kıtasına gelmeden önce Orta Asya'da sûfiler sayesinde İslâm'a dâhil oldular.

Bu dönemde devlet kadrosunda çalışmak için Müslüman olmayanlara, Müslüman olma şartı kaldırılmıştır.²⁷⁴ O zaman Babürlüer din konusunda tarafsız olarak mı kalmıştır? Aslında, Babürlüer döneminde Batı Bengal'den daha fazla Doğu Bengal'de Müslüman olmasına rağmen ayakta kalan mescitlerin sayısı niye Batı Bengal de çoktur? Bunun cevabı bulmaya çalışırsak şöyle söyleyebiliriz- 1. Batı Bengal'de zenginlerin varlığı ve devlet bütçesiyle pahalı ve dayanıklı malzemelerin kullanılması sebebiyle hâlâ ayakta duruyor ve sayılması kolay oluyor 2. Küçük, normal ve yapılması için destek bulamayan Doğu Bengal'deki bir çok mescit şimdi ayakta değildir ve bunların yazıtları da bulunmamaktadır.²⁷⁵ XVI. yüzyıldan sonra Doğu Bengal'de hükümetin himayesi altında olmayan bu yüzlerce mescit yerli bambu ve samandan yapılmıştır. Hem de bu bölgede yeni kolüvyal toprakları, bu mescitlerin yapılması için uygun idi. Aynı durum zamanın medreseleri için de geçmektedir. Hâlâ kolüvyal topraklarında bunun gibi mescitler ve medreseler yapılmaktadır.

İslâm'a katkısı olan bu medrese ve mescitlere baktığımız zaman, Müslümanların hâkimiyet döneminde ilköğretimleri buralarda veriliyordu. Müslüman aileleri kendi oğullarının din öğrenmesine önem veriyordu. Müslümanların, her yaşadığı yerde bir mektep ve mescitlerle bitişik medreseler de vardı. Şair Behram Han'a göre, burada Leyla ve Mecnun hakkında da dersler verilmektedir. İlk olarak mektepte abdest alınması ve namaz kılınmayı öğretiliyordu. Sonra Kuran okumayı öğrenen çocuklar eğitim hayatını başlıyordu. Bu eğitimin bir diğer özelliği ise, Hindû çocuklar, ilk anda mektepteki Müslüman hocalardan eğitim alıyordu. Hem de Brahmanların yasaklaması sebebiyle eğitim görmeyen Hindûların alt sınıfı Müslüman hâkimiyeti başladıktan sonra Müslümanlar sayesinde eğitim görmeye başlamıştır.²⁷⁶

²⁷³ Murshid, *Hajar Bachhorer Bangla Sanskriti*, ss.46- 47.

²⁷⁴ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, ss. 215, 225.

²⁷⁵ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 277.

²⁷⁶ Rahim, *Bangler Samajik O Sanskritik Itihas*, cilt-II, ss. 245, 248, 252.

2.2.2. Babür İmparatorluğu Döneminde Bengal Edebiyatı ve İslâmiyet'in Yayılışı

Zikrettiğimiz gibi Saltanat dönemi Bengal edebiyatının oluşma zamanıdır. Hindû döneminde ihmal ve nefret edilen Bengalce diline sultanlar değer vermişti. Bir zamandır alt sınıfların eğitim hakkının yasaklanması, sultanların açık politikası ile ortadan kalkmıştı. Babürlüler döneminde Bengal edebiyatı yeni hayata girmiştir. Ancak, bu yeni hayatta hükümetin payı pek gözükmemektedir. Buna rağmen oldukça çok oranda bilgin adamlar, Hindistan'ın Kuzey'inden Farsça edebiyatının değerli unsurları ile Bengal'e girmiştir. Bunun sayesinde edebiyat alanı genişlemiştir. Müslüman şairler, İslâmiyet'in emri ve onun yayılışına katkı sağlamak amacıyla Farsça ve Arapça'da ilahiyat üzerine yazılan kitaplara dayanarak Bengalce bir çok dini kitap yazmıştır.

Hangi unsurlar bu alanda şairleri şiir yazmaya teşvik etmişti? Yukarıda söylediğimiz gibi Bengal halkı her zaman sûfi ve dervişleri sevip onlardan etkileniyordu. Sûfilerden Şah Celal, Celalettin Tebrizî, Han Cihan Ali ve Şah Mahdum gibilerin hankahları, Bengal halkı için bir barınak ve sığınak merkezi olarak değerlendirilebilir. XV. yüzyıldan sonra sûfilerin gerçek mistisizmi İslâm dışı etkilerle ortadan kaybolmuştur ve farklı farklı düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu düşünceler ise, Hindû felsefesinden gelen 'Yoga Hareketi'²⁷⁷ ve Ustalar'²⁷⁸ dir. Böylece karışık düşüncelerinden *Baul*²⁷⁹ ve *Fakirabad* sınıfları ortaya çıkmıştır.²⁸⁰ Bu sebeplerden dolayı XV. yüzyıldan sonra Bengal'de zikrettiğimiz sınıfların gelişi ve İslâm'a onların canlı katkıları görünmediği halde Bengal edebiyatı vasıtasıyla katkıları olumlu olarak görünmeye başlamıştır.

Diğer yandan, aşağıda birçok İranlının Bengal bölgesinde yaşadığını göreceğiz. İranlıların 'Muharrem bayramı', ve 'Kerbela olayı' düşüncelerinden Bengal Müslüman şairleri çok etkilenmişti. Bengal milleti de bu merasimler için kendi gözyaşlarını döküyordu. Bunlarla birlikte tasavvuf üzerine şarkılar da söylenmektedir. Bu şarkılar Hindû ve Müslümanlar tarafından yazılmıştır. 'Baul şarkı' ile bunların doğuşu da aynı yerdendir. Bu şarkılarda Hindû ve Müslümanlar arasında fark etmeyerek Tanrı ile insan ruhunun bir ilişki oluşturup dünya

²⁷⁷ Ruhu ve bedeni birtakım yöntemlerle eğiterek bu yolla bedene ve ruhsal yaşama egemen olmayı amaçlayan Hint felsefe sistemidir.

²⁷⁸ İslâm'a aykırı olan bazı düşünceleridir. Mesela; Allah karanlıktan bu dünyayı yaratmıştır. Hem de karanlıkta onlar ve Allah arasında hiç bir manâ yok. Direkt Allah'a şahit olunmasıdır.

²⁷⁹ Baullar, kırsal Bengal kültürünün bir parçasıdır. Kökeni ne olursa olsun, Baul düşüncesi Hindû Tantra, Sufi İslâm, Vaishnavizm ve Budizm ile karışık unsurlarına sahiptir. Fakirabad da yakın düşüncelerine sahip bir gruptur.

²⁸⁰ Rahim, *Bangler Samajik O Sanskritik Itihas*, cilt-II, s. 265.

hayatından uzak durma tavsiyesi verilmektedir.²⁸¹ İslâm dini, onun bir kaç gerçek senaryolar dışı XIX. yüzyılın İslâm reform hareketlerinin ortaya çıktığına kadar böylece yayılmaya devam etmişti.

İslâm'a katkı olan Babürlü dönemindeki Bengal edebiyatının bazı örnekleri şu şekildedir:

- ♦ Pir ailesinde doğumlu şair Seyyid Sultan'ın (1550-1648) 'Nabibangsha' (Peygamber ailesi) adlı eseri en başarılı bir eser olarak sayılmaktadır. Hindû masalları üzerine dayanarak gerçek ve abartmalar ile dolu bu eser, Peygamberlerden bahsedilmişti. Örnek olarak, Hz. Âdem'in cennet görüntüleri, Bangladeş'in Bahar mevsimindeki görüntülerine benzetilmiştir. Yazar dinin tebliği ve halkın Arapça dilini anlamamasının yerine ana dili ile din konusunu kolayca halledebileceğinden dolayı bunu yazmıştır. Ayrıca O, 'Miraç gecesi', 'Resul Fethi', 'Vefat-i Resul' gibi eserlerin sahibi idi.²⁸²
- ♦ Şeyh Paran'ın (1550-1615) 'Nur name' eserinde Peygamberin hayatı ve 'Nasihatname'sinde İslâmiyet'in ideali ve merasimlerin detayları yer almıştır. Halka İslâm daveti sunulmak amacıyla yazar bunu yazmıştı. Diğer yandan, Hacı Muhammed (1550-1620) İslâm prensipleri ve merasimleri üzerine 'Nur Cemal' adlı bir dini kitap kaleme almıştı. Genelde mistisizm prensipleri bu eserde yer almıştı.²⁸³ O halde anlayabiliriz ki, İmam Rabbani'nin İslâm düşünceleri, XVII. yüzyılın başlarında Çitagong'a ulaşmış şairleri de bu alanda kitap yazmaya teşvik etmiştir.
- ♦ Şair Abdul Hakim, 'Nur name' adlı bir eser yazmıştır. Bu eser XVII. yüzyıldaki din ve kültürel karışık durumundan etkilenerek yazılmıştı. Örnek olarak- "Allah, Peygamberin nurundan bu dünyayı yaratmıştı ve Allah karanlık havada yaşıyor" gibi mistisizm sözlere yer vermişti. Bu sözleri İslâm akide ve düşünceler ile bağlı olsa da buradaki "karanlık hava" kelimesi (düşüncesi), Budist tasavvufundan gelmiştir.²⁸⁴
- ♦ Muhammed Han (1580-1650), din ve mistisizm üzerine bir kaç eser yazmayı tamamlanmıştı. Dinin yayılışı amacıyla O, 'Sahabe Name', 'Kıyamet name', ve 'Deccal Name' adlı eserleri yazıp Bengal halkına sunmuştur. Diğer yandan, Hayat Mahmud,

²⁸¹ Haq, *Muslim Bangla Sahitya*, ss. 262-66; *Bonge Sufi Provab*, ss. 125-27.

²⁸² Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 69.

²⁸³ Rahim, *Bangler Samajik O Sanskritik Itihas*, Cilt-II, ss. 267-68.

²⁸⁴ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 70.

XVIII. yüzyılın başlarında Kerbela üzerine ‘Cenk Name’, ahlâk ilkeler üzerine ‘Saryaved’ ve din üzerine ‘Ambiye Mesajı’ gibi eserleri ele almıştı.²⁸⁵

Hem Hindû ve Budist edebiyatı, hem de karışık mistisizme karşı döneminden etkilenen Bengal şairler, gerçek İslâm unsurları kendi edebiyatına girdirme fırsatı verilmemesine rağmen zamanın bir etkisi olarak bu kadar çabalar göstermelerine Bengal halkı şükranlarını sunmaktadır.

2.2.3. Doğu Bengal’de İslâmiyet’in Yayılışına Dair Orman Temizlenmesi Meselesi

Babürlüler döneminde Doğu Bengal’in bir özelliği ise, Batı Bengal’den daha Doğu Bengal’de yüksek oranda tarımın verimliliği ve nüfusun artırmasıdır. Babürlüler de bunu kendi ekonomi politikasını geliştirmek için ele almıştı. Doğu Bengal’in ekonomi gelişimini- Doğu’ya doğru yavaş yavaş nehirlerin yol değiştirmesinden olmuştur. Bagchi’ye göre, nehirlerin ilk Doğu’ya doğru eğilimi- ya tektonik karışıklıklar ya da başka yerlere nehirlerin mevsim etkisi nedeniyle olmuştur.²⁸⁶ Diğer yandan, Ganj nehrinin kolüvyalları, daha Doğu’ya geçerek düz araziler üzerinde oturup daha sonra mevsim selleri gerçekleştirdiği zaman bu kolüvyalların sayesinde büyüme olmak haline gelmiştir. Bunun sayesinde yeni kolüvyal topraklarda pirinç üretilmesi daha yaygın hale gelmeye başlamıştır. Sonuç olarak, Doğu’daki bu tarım ve nüfusun artması,²⁸⁷ Batı Bengal’de görmek hiç mümkün olmamıştır.²⁸⁸

Doğu cephesinde XVI. yüzyılın sonlarından XVIII. yüzyılın başlarına kadar tarımın bu şekilde artırması konusunda arkadan katkı sağlayan bir Müslüman çiftçi grubu ortaya çıkmıştır. Bu cephedeki insanlar, Müslümanların gelmesinden önce ormanları pirinç arazisi olarak hazırlamaya başlamıştı. Ancak bunun yanında XVI. yüzyıldaki yeni bir hâdise ise- üretilmek amacıyla orman temizlenmesi ve arazinin kurtarması için Müslüman Pirlar veya buna dayalı popüler kişilerin ortaya çıkışıdır. Meşhur halk söylentisine göre, bunlardan bazılarının hayatı hem dinin yayılışı hem de tarımın genişlemesine bağlı idi. Tarımın artırılması konusunda çabalar

²⁸⁵ Haq, *Muslim Bangla Sahitya*, ss. 181-87.

²⁸⁶ Bagchi, Kanangopal, *The Ganges Delta*, Calcutta University, 1944, ss. 33-34.

²⁸⁷ 1872-1981 yılları arasında Doğu-Bengal’in nüfus yoğunluğu %323 üzerine çıkmış ve Batı-Bengal’de bu oran ise % 196 artmıştı. Bunun sebebi ise, Batı’daki nehirlerin kuru olması, toprakların verimliliğini kaybetmesi ve hava koşullarından dolayı insanların günlük hayatı zorlaştı. Bkz. Jack, J.C., *Final Report on The Survey and Settlement Operations in the Faridpur District, 1904 to 1914*, Bengal Secretariat Book Depot, Calcutta, 1916, s. 7.

²⁸⁸ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 240.

gösteren ve İslâm'ı bilmeyen bu kişiler, Pirlelerini bir vasıta olarak görmeye başlamıştır.²⁸⁹ Şimdi, orman temizlenmesi ve İslâm'ı kabul etmeyen halk arasında İslâmiyet'in yayılışı nasıl gerçekleşmişti, onu XVI.- XVIII. yüzyılına ait bazı Bengal İslâm rehberlerin faaliyetlerinden göreceğiz.

- ♦ Sylhet'in Habiganj ilçesinde Babürlüler döneminde Orta Doğu'dan Seyyid Nasirettin adlı bir kişi gelip yerli insanlara orman temizlemesi ve pirinç üretilmesi için bazı emirler vermişti. Onun gelmesinden önce Sylhet'in bu yeri açıkça bir orman idi. O, yerli insanlara ilk önce İslâmiyet'in davetini vermiş sonra onun ilkeleri hakkında bahsetmişti.²⁹⁰ Richard Eaton, aynı bölgede onun gibi kişiler ve müritleri görmenin mümkün olacağını ifade etmişti.
- ♦ Medenipur'da sultan Tac Han Karrani, Şah Ali adlı bir azize yerleşmek için bir arazi vermişti. Yerleştikten sonra bu aziz, yerli insanların yardımı ile ormanları temizleyerek yeni evler inşa edip halkı İslâm'a kavuşturdu. Yeni Müslümanlar ona Pir olarak hitap ediyordu.²⁹¹
- ♦ Dinajpur ilçesinde ormanlar temizlenirken Pirlar ve kaplanlar aynı yerde yaşamıştır. Yerli halk bunu görünce şaşkına uğrayıp bu Pirlar mucize taşıyor diye düşünmeye başlamıştır. Francis Buchanan'a göre, bu ilçede hayvanlar ara sıra insanları saldırıyordu. Hindû ve Müslüman olan herkesin düşüncesine göre bu Pirin orman kaplanlarına halkı saldırıp öldürmeyi haram kılmıştı. Hem de Azizler halka böyle söylüyordu ki, "derviş/Azizlere saygı gösterenler kaplanlardan kurtulacak" demişti.²⁹²
- ♦ Sûfi-derviş olan Han Cihan Ali (ö. 1459) ve müritleri sultandan Şundarban yeri zeamet olarak almıştır. Daha sonra orada ağaçları keserek tarım için zemin hazırlanmıştı. İslâm'ın yayılışına dair yerli halkı İslâm'a dönüştürmüştü ve mescitler inşa edilmişti.²⁹³ Anlaşılan o ki, bunlar yapılırken çok sayıda işçiye ihtiyaç duydu ve sonra onlar Müslüman oldular.

²⁸⁹ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 251.

²⁹⁰ Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, s. 208.

²⁹¹ Ahmad, Sultan Jahan, "Muslim Society in Midnapur- A Social Study of a Bengal District (1800-1919)", *Doktora Tezi*, Jadavpur University, Calcutta, 1982, s. 58.

²⁹² Buchanan, Francis, *A Geographical, Statistical, and Historical Description of the District, or Zila, of Dinajpur, in the Province, or Soubah, of Bengal*, Baptist Mission Press, Calcutta, 1833, ss. 92-94.

²⁹³ Ali, Syed Murtaza, *Saints of East Pakistan*, Oxford University Press, Dhaka, 1971, ss. 40-42.

- ♦ Pir Ömer Şah, 1700 yılında İran'dan Noakhali adlı yerin ormanlarına gelmişti. Teknede oturup kerametleri göstererek yavaş yavaş orman temizletmişti ve onları İslâm'a dönüştürmüştü.²⁹⁴ Pir Ömer, yeni araziler ortaya koyarak kendine bir arazi sahibi iddia etmemesine rağmen daha sonra onun oğulları Babürlülerin devlet kadrosuna girip arazilerin sahibi de olmuştur.
- ♦ James Wise'den bir bilgi aktararak Richard Eaton söylemektedir ki, Pir Mubara Gazi, 24-Parganas adlı yerde ormanları temizlemişti. Wise'ye göre, bu derviş bir Fakir²⁹⁵ idi. Vahşi ormanları düz alanına dönüştürüp halka açmıştı. Bu tehlikeli ormanlarda yaşayan Fakirler, kendilerini *Gazi* olarak iddia ediyorlardı. Böylece vahşi ormanlarında Pir ve fakirlerin bu yaşam riskini görünce yerli halk onlara beyat etmişti. Sonra bu Gazi oğulları aynı yerde atalarının dini egemenliğini sağlamaya devam etmişti.²⁹⁶

Şekil-6: Sanatkârlara göre, ormandaki Gazi Pirlerine ait bir resimdir.

(The Lab Heritage, The Gazi Scroll of West Bengal, <http://www.theheritagelab.in/the-gazi-scroll-of-west-bengal/>, Et. 30.10.2018)

Ayrıca, XVII. yüzyılda Bengal edebiyatında orman temizlenmesi ve ondan sonra bir toplum oluşturmasında Müslümanların katkısı da çoktur. Şair Mukundaram, işçilerin bir lideri

²⁹⁴ Webster, J.E., *Eastern Bengal And Assam District Gazetteers: Noakhali*, Pioneer Press, Allahabad, 1911, s. 101.

²⁹⁵ Burada denilen Fakir ise o zaman sûfilerden ortaya çıkan yeni bir gruptur. Bu grup bazen İslâm dışı faaliyetleri sürdürüyordu. Hâlâ bunları Bengal'in bazı yerlerinde görmek mümkündür.

²⁹⁶ Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, ss. 209-210.

olarak Pir Dabar Mia'dan bahsediyor.²⁹⁷ Aslında, şairler kendi şiirlerinde Müslümanların bu etkileri, zamanın sosyal durumunu takip ederek kendi hayâlerinden çizmeye çalışmıştı, diyebiliriz.

XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar Bengal halkı, Pirlerin yetkileri üç karizmatik hatıralar içinde değerlendiriyordu. Bunlar ise- a) Vahşi ve tehlikeli bir orman, Pirlerin sayesinde normal bir yere dönüşmesi ve halkın bu duruma inanmaları b) Dünyada olağanüstü olaylarda Pirlerin eli var diye inanmaları c) Kırsal alanda kurdukları camiler ki bununla İslâm'ı kurumsallaştırıyorlardı diye inanmalarıdır. Bazen din âlimlerin devlet kadrosunda feodalite gibi bir şey kazandığı zaman orada yeni bir din grubunun ortaya çıkmasına neden oluyordu. Diğer yandan, bu Pir veya kadılar direkt tarım üretiliyor gibi yerlere gitmesinin yerine ormanla çeviri olan yerlere gidip yerli halkını bunun temizlemesi için birleştirmişti. Ondan sonra onlar daha güç katarak Babürlerle irtibata geçip din açıdan ilişki kurmuştu. Aynı zamanda yerli balıkçı toplumu ve çiftçiler, manevî ve örgütsel yeterliliğine sahip çıkan topluma katılıp İslâm dinin üzerine temel ilkeleri öğrenmişti.

Böylece Müslümanlar, arazinin hak kazanması ile İslâm dinine güç katarak Babürlülerin son dönemlerinde Bengal kırsal alanlarında İslâmiyet'in etkisi iyice ulaşmıştır. Bu etkiler ile Doğu Bengal'de Müslüman sayısının çoğalmasına neden olmuştur. Ayrıca, gelecek bölümde Müslümanların bu çoğalma konusunu tarihsel bazı faktörlerle birlikte bahsedeceğiz.

²⁹⁷ Bunu Mukundaram'ın 'Kabikankan Çondi' adlı şiirinden özet olarak alınmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BENGAL BÖLGESİNDE MÜSLÜMAN SAYISININ ÇOĞALMASI KONUSUNDA TARİHİ TEORİLERİN ANALİZİ

İngilizler döneminde Bengal Müslüman nüfusunun çoğalması konusunda başlayan tartışmalar Bengal bölgesi yakın tarihte ikiye bölündükten sonra da devam etmektedir. Bir taraftan Müslüman bir devlet, diğer taraftan Hindû bir devletin ortaya çıkmasından sonra Müslümanlar ve Hindûlar arasında zihinsel, dinî ve sosyo-kültürel açıdan bir çatışma başlamıştır. Bangladeş, üç tarafı Hindûlarla çevrili ve Müslüman ülkelerle sınırı olmayan tek devlettir. O halde, Bangladeş'in dünyada Müslüman bir devlet olarak ortaya çıkmasını harikulâde bir olay olarak değerlendirebiliriz. Türk ve Babürlüler- Afganistan'dan Pencap ve Sind yolları üzerinden Hindistan'a geçtiği için oradaki İslâmiyet'in yayılışını normal çerçevede içinde bulunmaktadır.²⁹⁸ Ancak Bengal bölgesindeki durum öyle olmamasına rağmen Müslüman sayısının ekseriyeti göze çarpmaktadır.

Genellikle, diğer bölgelerden özel olarak Bengal bölgesinde İslâmlaşmanın sebepleri zikredilirken aynı sebepler Hindistan'ın diğer bölgelerinde de görülmektedir. Bengal bölgesinde Pir-dervişlerin varlığı çok söylenirse bile sultanların merkezi Delhi ve yanındaki şehirlerde bu pir-dervişlerin mezarı veya hankahları açık bir şekilde görmek mümkündür. Çünkü o zaman Orta Asya'da Moğol istilası ve farklı hanedanlar arasında çıkan kavgaları, taht hırsı ve siyasi karışıklıklardan dolayı derviş-sûfiler, İslâm dinine davet ve bunun yayılması konusunda engel gördüğü halde yeni hayat, yaşam ve dinin yayılışı için Hindistan topraklarına gelmiştir.

Ayrıca, Hint alt kıtasındaki diğer yerlerden farklı olarak Bengal bölgesinde Müslüman sultanların hüküm sürdüğü zaman daha az idi. Şimdi biz bunları bir yana koyarak Müslüman nüfusunu artırma konusunda ortaya çıkan bazı ana noktalar üzerine durmak istiyoruz. Fakat önce ortaya çıkan bazı sorulardan bahsederseniz, cevabımızı ortaya koymak ve bunu daha kolay bir şekilde anlamak mümkün olabilir. Bunlar ise- 1. Tarihi açıdan Müslümanların yayıldığı bölge olarak Ortadoğu bölgesini bilirse de, oradan çok uzakta yer alan Bengal bölgesinde Müslümanların fazlaca çoğalmasının nedeni nedir? 2. Bangladeş'in Batı cephesinden başlayarak

²⁹⁸ Roy, Asim, *The Islamic Syncretistic Tradition in Bengal*, Princeton University Press, New Jersey, 1983, s. 20.

Doğu cephesine kadar İslâmlaşmanın oranı neden çoktur? 3. Bu İslâmlaşma sürecinde İslâm'a geçenler kimler idi? Aşağıda bu soruların cevabını bulmaya çalışacağız.

Hint alt kıtasında İslâmiyet'in yayılışı hakkında Richard M. Eaton²⁹⁹ genel kavramlar olarak- 1. Göç Teorisi 2. Kılıç Teorisi 3. Yakınlaşma Teorisi 4. Sosyal Yapıdan Kurtuluş Teorisi ile dört teoriden bahsetmektedir. Aşağıda kısaca bunları tanımlayarak konumuzu daha iyi bir şekilde anlamak mümkündür.

3.1. Göç Teorisi

Göç teorisinden denirken ilk önce İslâmiyet'in yaygınlaşması döneminde kara yoluyla İran yaylılarından veya deniz yoluyla Umman Denizi'ni geçerek gelen bugünkü Müslümanların nesillerini anlamak lazımdır. Yukarıdaki durumu İran veya Umman Denizi'nin yanında Güney Asya'daki diğer yerler için katkı sağlanmış olarak izah etsek bile Bengal bölgesinin İslâmlaşmasının izah edilmesinde kullanmak ne kadar doğrudur, bunu Richard Eaton'a göre bilemiyoruz. Çünkü O, şöyle bir mantık ortaya koyuyor ki, bu teori ile Bengal bölgesinde İslâm'ın yayılışı olsaydı, Hint alt kıtasındaki deniz kıyılarının diğer bölgelerinde de aynı durumu görmek mümkün olacaktı.³⁰⁰ Bunun karşısında cevap olarak söyleyebiliriz ki, kara yolu ile gelen göçler pek deniz kenarından geçmemiş aksine Afganistan, Pakistan (Multan ve Lahore) ve Hindistan'ı (Pencap ve Delhi) geçerek Bihar ve Bengal'e geliyorlardı. Hint alt kıtasında saltanatın ilk kurulduğu zamanın haritası da böyle idi. Deniz yolu ile gelen göçler hakkında söylersek, onların ticaretleri Hindistan'ın güney'indeki Malabar, ondan sonra Bengal'in Kalküta ve Çitagong limanı arasında sürüyordu. Fakat ilk dönemlerde sadece Gucerat ve Bombay bölgesine Arap ve İranlı tüccarlar gelse bile Güneydoğu Asya ile ticaret ilişkisi kurmak amacıyla onlar Kalküta ve Çitagong limanlarını da kullanmaya başlamıştır. O halde, biz Bengal bölgesinde İslâmlaşma konusunda katkıda bulunmak amacıyla Batılılara göre beyan edilecek olan diğer teorileri reddedip sadece göç teorisi nasıl çalışmıştı, onu ispatlamaya çalışacağız.

²⁹⁹Amerikalı tarihçi Richard M. Eaton, Modern Çağ öncesi Hindistan'ın (1000-1800) sosyal ve kültürel tarihini ve özellikle İran ile Hindistan arasındaki tarihsel etkileşimlere ve Güney Asya'daki İslâm ile ilgili olaylarla odaklanıyor. Özellikle Bengal bölgesi üzerinde onun yazdığı meşhur kitabı "The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760"tır.

³⁰⁰ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 147.

3.2. Kılıç Teorisi

Hint alt kıtasında İslâmlaşmanın en eski teorisi olarak ‘Kılıç Teorisi’ni bilinmektedir. Yani bu cümle bize Hint alt kıtasında kılıç zoruyla ve askeri gücü kullanarak İslâmiyet’in yayılışı olmuştur diye anlatmaya çalışıyor. Aslında, Haçlı seferlerinden bu teori ortaya çıkmıştır. Ancak XIX. yüzyılda Müslüman devletlerin üzerine Avrupa’nın emperyalist egemenliğini kazandığı zaman ve ondan sonra XX. yüzyılın sonlarında dünyada İslâm reform hareketlerinin ortaya çıktığı andan itibaren bu teorinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.³⁰¹

Bu teorinin öncüleri aslında Kuzey Hindistan’da 1200-1760 yılları arasında Farsça yazılan kaynakların bazı liberal çevirilerin³⁰² üzerine dayanmıştı. Yanlış manası oluşturan bu çevirileri sonra delil olarak kullanılmaya başlamıştır. Ancak İslâm, bir siyaset veya askeri gücü olarak kullansaydı, Müslüman hanedanların uzun zamandır nerelerde nasıl yönettiyse bile Hint merkezinde de öyle yönetecekti. Hem de Müslüman sayısı çok olacaktı.³⁰³ Fakat biz bunun aksi halini görmekteyiz. Yani Delhi merkezi Hindûların üssü olarak bilinmektedir.

3.3. Yakınlaşma Teorisi

Bu teori aslında Bengal bölgesinde İslâmiyet’in siyasî olarak girdiği zaman başlamıştı. Saltanat döneminden başlayarak bunu sultanlarla iyi ilişki kurarak bazı fırsatları³⁰⁴ kazanmak için idi. Bu teoride benzer bazı meseleleri ortaya çıkmaktadır. Örnek olarak- a) XIV. yüzyılda Hindûlar kendilerine yeni Müslüman olarak Halacî sultanlarla iyi ilişkiye başlayıp karşılığında gurur ve pelerinle ödüllendirildiler.³⁰⁵ b) XIX. yüzyılın nüfus sayımına göre Kuzey Hindistan’da çok toprak sahibi olan aileleri vergi ödemediği için hapis cezası çekmişti. Sonra bu cezalardan kurtulmak için kendilerini Müslüman olarak ilan etmişti. c) Hiç bir zaman gerçekte onlar

³⁰¹ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 93.

³⁰² Bunlardan bir kaç ise- “İslâm’a teslim oldular ya da onlar İslâm altına gelmiştir”(Nasr Sûresi). Yohanan Friedmann, bu açıdan bunları belirsiz ifadelerle karşılaştığını gözlemlemiştir. Ona göre, burada İslâm’ın manası tahminen din, Müslüman devlet veya İslâm askeri olması lazım idi. Bunlardan son iki manayı tercih edilmeli, demişti. Çünkü onun için Türk askerlerine “Türk Askeri” demek yerine İslâm’ın ordusu denilir. Bunu böyle olsaydı, İslâm bir din olarak direkt ona inanmasının yerine kişilere ait bir din oluyordu.

³⁰³ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 149.

³⁰⁴ Yani vergiden feragati, yeni araziler kazanması ve devletin yüksek makamlarına tayin edilmesi gibi konular için Hindûlar İslâm’a dâhil olmuştu.

³⁰⁵ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 95.

Müslüman olmamıştı ancak hükümdarların tayin ettiği zaman bu kişiler,³⁰⁶ İslâm kültürüne fazlaca destek vermiştir.

Bir diğer unsur ise, esir olan askerler ve gulamlardır. Ailelerinden yalnız kalan bunlar, himaye altında alınan kişilerin sosyal kültürünü kabul ediyordu. Aslında, bu teori Hint alt kıtasındaki siyasetin merkezinde daha az rastlansa bile İslâmlaşmanın izahında biraz katkı sağlayabilir. Ama uzak bir yer olarak Pencap veya Bengal bölgesinde çok fazla İslâm'a dönüş yapmıştı, onu hiçbir izahında bulunmamaktadır.³⁰⁷ Normal bir şekilde, kılıç teorisi ile yakınlaşma teorisi Delhi saltanat merkezinden ne kadar uzak yere giderse, o kadar İslâm'a geçmesi artmasının yerine azaltma olacaktır. Bize öyle bir teori lazımdır ki, bu sadece merkez ve eşraf insanlar arasında değil, kırsal alanlarda milyonlarca çiftçi ve etraf insanların İslâm'a geçmesini mantıklı bir şekilde izah etmelidir.

3.4. Sosyal Yapıdan Kurtuluş Teorisi

Genelde Güney Asya tarihi üzerine uzman olan tarihçiler, uzun zamandan beri Bengal bölgesinin İslâmlaşmasında bu teoriyi asıl ve net olarak değerlendirmektedir. Bu teoride Hindûların alt sınıfları, Brahmanlar tarafından zulüm çektiği zaman, sûfilerin bölgeye gelmeleri ve İslâm'a davet etmeleri sayesinde bu alt sınıfları sosyal yapısından kurtuluşu temenni ediyordu. Bu sûfiler, onlar için İslâmiyet'in ve barışın mesajını getirip yayılmaya başlayınca bu zulüm çeken insanlar, İslâm'a girmeye başlamıştı. 'Sosyal Yapıdan Kurtuluş Teorisi' alt sınıfını İslâm'a dönüştürülmesi amacıyla sûfi-dervişler için büyük bir hedef olarak kabul edilmektedir. Ancak, bu teorinin ispatlanması için deliller yoktur.³⁰⁸ 1872 yılındaki nüfus sayımına göre, Müslüman halkın nüfus yoğunluğu Doğu Bengal, Batı Pencap, Kuzey Batı sınır bölgeleri ve Belucistan'da görünmektedir. Dahası ise, zikrettiğimiz bölgeleri sadece Müslümanların siyaset merkezinden uzak değil, İslâm ile bağlantısını kurmadan önce oradaki yerel halkı Hindû veya Budistlerin sosyal yapısına tamamen dâhil olmamıştır. Bengal bölgesinde İslâm'a geçenler ise Rajbangşi, Pod, Çandal, Koç ve Brahman kültürünü az benimseyen yerel halkıdır. Aynı durumu Pencap'ta görmekteyiz. Çünkü orada da Müslüman halkın çoğu farklı Jat

³⁰⁶ Mesela- Ganj'in düz alanlarda Kshatriyalar ve Khyasthalar, Maharaştra'daki Paraşni ve Sind'de Amillerin devlet kadrosuna girmek için İslâm kültürünü kabullenmesini görmekteyiz.

³⁰⁷ Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, ss. 116-117.

³⁰⁸ Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 152.

ailelerden gelmiştir.³⁰⁹ Diğer yandan, Brahmanların üssü olarak bilinen yerlerde dönüştürülme sayısı az idi.

Şimdi zikrettiğimiz teorileri incelemek amacıyla Bengal’de Müslüman sayısının çoğalmasının ortaya çıkışı nasıl oldu? Bunun üzerine bir değerlendirme yapacağız. Bengal bölgesinde Müslüman sayısının çoğalmasının tam görüntüsü İngilizlerin son dönemlerinde başlamıştır. Müslümanların hâkimiyeti sürerken hiç nüfus sayımı olmamıştı ve sultanlar muhtemelen kuzey Hindistan’da Müslümanların sayısı az olduğu için Bengal bölgesinde de aynı durumu görmek mümkündür diye düşünmüştü. Aynı düşünceleri İngilizlerde de görmekteyiz. Onlar idareci olarak XVIII. yüzyılın ortasından geldikten sonra günlük eylemleri Hindûların üssü olarak bilinen Batı Bengal’de (Kalküta) yaptıkları için siyasî açıdan Doğu Bengal’in haberini bile almıyordu. Onlara göre, bu yerlerde insanlar yaşasa bile onlar da Hindu’dur.³¹⁰ James Wise’e³¹¹ göre, İngiliz hâkimleri buraya Müslümanlarla ilk ilişki kurduğu zaman, Müslümanları bütün halkın %1’i olarak sayılıyordu. Aslında onların bu mantıksız fikri o zaman doğru olarak kabul ediliyordu.³¹² 1757 yılında gerçekleştirilen ‘Palaşı Savaşı’ndan 115 yıl sonra 1872’de ilk nüfus sayım faaliyetleri sürdürdüğü zaman onlara göre herkes tarafından bilinmeyen bir kültür ile gelişmiş Doğu Bengal’in Çitagong, Noakhali, Pabna ve Rajshahi gibi ilçelerinde Müslüman sayısı %70, Bagura ilçesinde ise %80’i olarak ortaya çıkmıştır. Böylece ilk Müslüman sayısı onların gözlerine çarpmıştı.³¹³ Bu sayım raporunu telif eden Henrey Beverley, Müslüman sayısının artışı konusunda bir yorum bulamayarak sadece ‘Babürlülerin kanı (göç dalgası) Bengal’e girmek yerine Brahmanlar tarafından alt sınıfa zulüm yapılması ve kast sisteminden kurtuluş amacıyla bu sınıfın İslâm’a dönüş yapmasının sebebi oldu’ şeklinde bir yorum yapmıştı.³¹⁴ Yani O, göç teorisini reddedip sosyal kurtuluş teorisinin bir taslağını çizmiştir. Ondan sonra bu teori İngilizlerin fikrine karışıp yayılmıştır.

³⁰⁹ Eaton, Richard M., “The Political and Religious Authority of the Shrine of Baba Farid,” in *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam*, ed. Barbara D. Metcalf, University of California Press, 1984, ss. 333–56.

³¹⁰ Beverley, H., *Report on the Census of Bengal (1872)*, Bengal Secretariat Press, Calcutta, 1872, ss. 12-15.

³¹¹ Bengal bölgesi için önemli deneyime sahip bir İngiliz hükümet yetkilisidir.

³¹² Wise, James, *Notes on the Races, Castes and Trades of Eastern Bengal*, cilt-I, çev. Fauzul Karim, Dana Publishers, Dhaka, 2000, ss. 25-26.

³¹³ Beverley, *Report on the Census of Bengal (1872)*, ss. 12-15.

³¹⁴ Beverley, *Report on the Census of Bengal (1872)*, s.132.

Beverley'den sonra James Wise de göç teorisini inkâr edip Hindistan'ın kuzeyinden çok sayıda Müslüman sayısının Bengal'e göç ettiklerini doğru bulmamaktadır. Çünkü onlar, Bengal'de Babürlüler tarafından tayin edildiği devlet görevlilerin zor hava koşullarından dolayı³¹⁵ orada kalmayıp tekrar geri dönmesinden bahsetmektedir. Wise'ye göre, Bengal Müslümanlarının çoğalmasında aşağıda belirtilen olaylar daha çok önem taşımaktadır.³¹⁶

- ♦ Kılıç zoruyla XIII.-XIV. yüzyıllar içinde hevesli askerler, bölgedeki kavimler arasında İslâmiyet'in yayılışı için çalışıp Doğu bölgelerinde özel olarak Sylhet'te İslâmiyet'in bayrağını dalgalandırmıştır.
- ♦ Çitagong bölgesinde yıllardır ticaret yapan Arap Müslümanlar, yerli vatandaşlar arasında kendi dinlerinin idealizmi ve mesajını yaymışlardır. James Wise bunun canlı etkisinin çok olduğu düşüncesindedir.
- ♦ Umutsuz ve yoksul aileler bazı kötü koşullardan dolayı kendi oğullarını köle olarak bazı Müslümanlara satmıştır. Bu köleler daha sonra Doğu Bengal'de Müslüman sayısını artırma konusunda etkili olmuştur.
- ♦ Cinayet veya zinaya bağlı cezalardan kurtulmak için yerel Hindûlar, İslâm'a dönüş yapmıştır. Çünkü o zaman İslâm'ı kabul etmek onlar için bir kurtuluş idi.

E.A. Gate, James Wise'den biraz farklı düşünmektedir. O, sosyal kurtuluş teorisini reddeder. Ona göre, 1901'deki nüfus sayım raporunda Bengal'in kuzeyinde Rajbangşi ile Koçlar; Doğu'da Aryan olmayan Çandal ve Pod sınıflar arasında bir benzerliği vardır ve bu bölgelerde az sayıda Hindûların alt sınıfları mevcuttur.³¹⁷ Yani Gate, hiç bir teoriyi zikretmeyerek sadece Müslümanların çoğu yerli halktan oluşturmuştur düşüncesindedir. 185 tane Müslümanın burunlarını inceleyerek Beverley ve Riseley, Gate'ye biraz destek vererek fizikî özellikleri ve huyları ile Müslümanlarla yerli alt sınıfı Hindû olan Çandal ve Rajbangşilerin bir benzerliğinin olduğunu ortaya koymaktadır. Ona göre Bengal Müslümanları, bu milletlerden İslâm'a dönüş yapmıştı.³¹⁸

³¹⁵ Her zaman yağmurdan çevreleri nemli olarak kalıyordu. Hâlâ Hint alt kıtasında aynı durumu görmekteyiz. Dışarıdan gelen bu yeni yetkililere göre, nemli havalardan hastalıklar ortaya çıkıyordu. Yerli insanlar buna alışmıştı. Ancak zaman geçtikçe onlar da alışmıştı.

³¹⁶ Wise, *Notes on the Races, Castes and Trades of Eastern Bengal*, ss. 24-25.

³¹⁷ Gate, E.A., *Census Of India 1901*, cilt-VI, Bengal Secretariat Press, Calcutta, 1902, s. 169.

³¹⁸ Rahim, *Bangler Samajik-O- Sanskritic Itihas*, s. 38.

Gate, Beverley ve Riseley'in söylediklerine karşı biz de şöyle bir mantık öne sürebiliriz: Eğer orada kast sistemi az olarak kalsa bile o zaman Brahmanların üstünlüğü de kısıtlıdır ve alttaki sınıflara zulüm yapılması da az sayıdadır. O halde, kast sisteminden dolayı 'Sosyal kurtuluş teorisi' sayesinde kurtulmak amacıyla İslâm'a dönüş yapılması olsa da kitle dönüşümünün yerine az sayıda gerçekleşmiştir, diyebiliriz.

Khondkar Fuzli Rubbee de bizimle aynı görüş içindedir. O İngilizlerin, 'Hindûların alt sınıfları sosyal kast sisteminden kurtulmak için İslâm'a kitle dönüşümü yapmıştır' yorumuna karşı aşırı derecede itiraz etmektedir. Kısaca Rubbee'nin, Farsça'da yazılan 'Haqiqa-i Musalman-i Bangalah'³¹⁹ eserini özetlersek, Beverley ve Wise'in yorumuna karşı koyan önemli yorumlar ortaya çıkacaktır. Onlara karşı onun kanıtları ise şunlardır:³²⁰

- ♦ Türk hâkimiyetinden önce Arapların bölgeye gelişi göç olarak sayılması;
- ♦ Gelen yabancı Müslümanlara arazi dağıtılması;
- ♦ Babürlülerin bölgeye geldikten sonra bölgede hâkimiyeti süren Afganlıları civar bölgelere göndermesi;
- ♦ Müslümanlar arasında birden fazla eş kabul edilmesi, dul olan kadınlarla evlenilmesi ve doğum oranını yüksek olmasının yanında yaşam beklentisi oranının yüksek olması;
- ♦ Son olarak, Müslümanlar arasında kast sisteminin olmamasıdır.

Müslümanların çoğalması konusunda Rubbee, Müslümanlar arasındaki belli sebepleri bahsettikten sonra diğer yandan, sadece alt sınıfta kalan Hindûlardan değil, yüksek sınıfta kalanlardan da Müslüman olanlar bulunduğunu ifade ediyor.³²¹ Rubbee'nin bu rivayetin aynısını Richard M. Eaton, Abu A. Ghuznavi'den aktarmıştır.

Richard M. Eaton, Rubbee'nin yukarıda Bengal'de İslamlaşma açısından aktardığı bilgiler kabul etse de iki noktada ona eleştiri yapmıştı. 1) Rubbee'ye göre, Bengal bölgesi coğrafi açıdan her zaman işgallerden uzakta kalmıştır. Fakat Richrd Eaton'un itirazı ise Bengal'in coğrafi veya doğal engelleri nasıl oldu da Müslümanlar tarafından fethedildiği zaman engel

³¹⁹ Bunu hem İngilizce (The Origin Of The Muslims Of Bengal) hem de Bengalce de tercüme edilmiştir. Biz burada Bengalce ve İngilizceyi takip ettik.

³²⁰ Rubbee, Khondkar Fuzli, *Haqiqa-i Musalman-i Bangalah*, çev. Muhammad Abdur Razzak, Bangla Academy, Yyy.

³²¹ Roy, *The Islamic Syncretisite Tradition in Bengal*, ss. 23-25. Bu sayfalar arasında İslâm'a dönüşümlerin bazı örnekleri yer verilmiştir.

olamamıştır? Bunun izahını Rubbee yapamamıştır. 2) Rubbee, dışarıdan gelen yabancı Müslümanlara arazi dağıtılmasından bahsetmişti. Kendilerine *Eşraf* (yüksek sınıf) diye hitab edilen bu Müslümanlar, tarımsal faaliyetlerini reddetse de o zaman onların torunları nasıl olduda Bengal’de büyük bir çiftlik sahibi olmuştur? ³²²

Tezimizde zaman sınırını 1203-1757 yılları olarak belirledik. Fakat burada konunun daha iyi anlaşılması için Bengal’deki Müslümanların İlk nüfus sayımı (1872) ile 1911’li nüfus sayımı arasındaki sonuçları ortaya koyarak zamanımıza yakın bir zamanın toplam sayıların yanında ayrı ayrı sayılara da ulaşabiliriz. Aşağıda Abdur Rahim’in zikrettiği tablo³²³ ile nüfus sayımının bir değerlendirmesini izah etmeye çalışacağız.

Nüfus Sayım Yılı	Toplam Nüfusu	Müslüman Nüfusu	Hindû Nüfusu	Yorum
1872	36.769.735	16.370.967	18.102.348	Animist düşüncesine sahip kişiler de Hindû sayılmıştı. Gerçek Hindû Sayısı 16.80.000 idi.
1911	46.303.421	24.237.228	20.945.379	Bu 40 yıl içinde Müslüman sayısı %50 ve Hindûların sayısı % 23,5 artmıştı.

Abdur Rahim, kitabında nüfus sayımı ile ilgili olarak 1941’deki nüfus sayımının verilerini de vermesine rağmen biz onu bu tabloya dahil etmedik. Çünkü Abdur Rahim’e göre 1941’deki nüfus sayımı yapılırken İngilizler siyasî çıkarlarına göre sayım yapmıştır. Bizde bundan dolayı 1872-1911 arasındaki yaklaşık 40 yıllık bir raporu ele alıp değerlendirmeyi tercih ettik.

Bu 40 yıl içinde Bengal Müslümanların sayısı %50 (24 milyon) ve Hindûların sayısı %23,5’i (21 milyon) artmıştı. Hâl böyle olunca, o zaman tahminen 100 yıl içinde Müslümanların sayısı %125 ve Hindûların sayısı %58,6’ya ulaşması mümkündür. Tahminen söyleyebiliriz ki, Abdur Rahim, bunu biraz abartarak saymıştı. Çünkü İngilizler döneminde dönüştürülme pek

³²² Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, s. 159.

³²³ Rahim, *Bangler Samajik-O- Sanskritic Itihas*, ss. 41-42.

fazla olmamıştı. Onun için tahminen rakamı %125'ten 25'i³²⁴ çıkararak kalan rakamından hesaplayabiliriz. Şimdi, kalan %100'den anlayabiliriz ki, Müslümanlar 1 yüzyılda doğum oranını %100 artırmaya çalışmıştı. O halde, 1872'den 1 yüzyıl geri saysak, 1772'de Bengal Müslüman nüfusunun 8.200.000 olması mümkündür. Hem de 1770'li yıllardaki kıtlıkta Bengal nüfusunun dörtte birinin ölmesini de dikkate almak gerekir. O zaman toplam Müslüman ve Hindû sayısı yaklaşık 25 milyon yani Müslüman 10.900.000 ve Hindû sayısı ise 14.000.000'dir.³²⁵ Ancak Budist, Animist ve diğer milletleri de bunun içinde dâhil ettirerek direkt 25.000.000 sayabiliriz. Ayrıca yukarıda zikrettiğimiz yılların yaklaşık yüz sene sonra yani 2001'de de aynı durum görmek mümkün olmuştu. Çünkü bir istatistiğe göre, Müslümanların sayısı Hindûlardan iki katıdır.³²⁶

Şimdi göç teorisine tekrar dönersek, Bengal bölgesinin İslâmlaşmasındaki bunun katkısı ne kadardır ve bu açıdan ortaya konulan diğer teoriler kabul edilecek mi yoksa reddedilecek mi, konusunu değerlendirelim. Hemen şunu da belirtmek lazımdır ki, yukarıda teorileri bahsederken rakamsal verileri zikretmeyerek neticeye ulaştık. Fakat burada rakamsal verileri kullanarak neticeye kesin ulaşmak istiyoruz. Söylediğimiz gibi, farklı milletlerden oluşan Müslümanlar, Bengal bölgesine gelip yerleşmişti. Abdur Rahim, Bengal'e Müslümanlar göç edip yüzyıllar sonra bu göçlerin çoğalmasa üzerine tahminen bir istatistikten bahsetmişti. Aşağıda zikredilen bu istatistik, 1770'te gerçekleştirilen kıtlıktan önceki zamana aittir.³²⁷

Gelen Milletler	Yıl/Yıllar Arası	Gelen Müslüman Sayı	Geçen Yüzyıllar		Yüzyıllar Sonra Müslüman Sayıları
			Yüzyıl	Yıl	
Arap	1220	1000	5	50	48.000
	1770				
	1400-1500	2000	3	-	

³²⁴ Bunun içinde İslâm'ı kabul edecek olan Müslüman olmayanlar ve ticarî, sanayi ve devlet memuru olarak Bengal'e gelip çalışanları dâhil edebiliriz.

³²⁵ Rahim, *Bangler Samajik-O- Sanskritic Itihas*, ss. 43-44.

³²⁶ Hasan Sharif, onun '*Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*' adlı eserinde 2001'deki bir istatistik'ten bahsetmişti. Ona göre, sadece Bangladeş'te yüz otuz milyon Müslüman vardı. İki Bengal'den bahsedersek Doğu'da Müslüman %66 ve Hindû %33'tur. Batı-Bengal ise- Müslüman ise- %25 ve Hindû ise % 72,5'tir. Bkz. s. 15.

³²⁷ Rahim, *Bangler Samajik-O- Sanskritic Itihas*, ss. 44-45.

					16.000
İranlı	1220	1000	5	50	48.000
	1576-1756	50.000	1	50	1.50.000
Halacî Türk	1220	40.000	5	20	16.00.000
İlber Türk	1330	15.000	4	75	4.20.000
Karun Türk	1320	5.000	4	50	1.20.000
Habeşli	1450	8.000	3	-	32.000
Afganlı	1570	2.00.000	2	-	8.00.000
Babürlü	1620	15.000	1	50	37.500
Toplam					32.71.500

Bu korkutucu kıtlıktan önce Bengal Müslüman halkın sayısı 10,600,000 idi. Bunlardan 3 milyon 27 bin göç eden Müslüman ve 7 milyon 33 bin ise dönüştürülen Müslüman'dır.³²⁸ Doğum oranının % 100'ü artmasından hesaplırsak, iki yüzyıl önce (1570) göç eden Müslümanların sayısı 800.000 ve dönüştürülen sayısı 1.900.000 olarak görünmektedir. Aynı durumda 1570 yılında toplam Bengal Müslümanların sayısı 2.700.000 ve Hindûların sayısı 4.100.000 idi. O zaman 2.000.000 Budist ve diğer milletler eklenirse toplam halk sayısı 7.000.000'a ulaşabilir. Aynı zamanda Bengal eyaletinin toplam nüfusunun % 39,6'sı Müslümanlar idi. Buna göç eden yabancıların katkısı % 29,60'tır ve yerli dönüştürülme oranının

³²⁸ Abdur Rahim, kıtlıktan önce toplam Müslümanların sayısı 10.600.000 olarak zikretmişti. Ama biz ayrı ayrı söylediği gibi 3.027.000 + 7.033.000= 1.006.0000'ı buluyoruz. Toplam söylediği rakam ile ayrı ayrı zikredilen rakamların toplamı ile bir çelişki var. O da 500.000 kadar gibidir.

katkısı %70,40'tır. Bu %70,40'ın %30'u, Hindûların ve Budistlerin üst sınıftan gelmiştir, diğer %40,40'ı alt sınıflardan gelmiştir.³²⁹

Abdur Rahim, 1570'deki durumundan bahsederse de, Hasan Sharif, Abu A. Gaznavi'nin 1901'deki bir yorumunu şöyle aktarmıştı: 'Ben zannediyorum ki, şimdiki Müslümanlardan %20'si kesin yabancı nesillere aittir, %50 içinde dış ve yerli Müslümanların karışık kanları mevcuttur, kalan %30'u herhalde Hindû dini ve diğer dinlerden İslâm'a geçerek Müslüman olmuştu.'³³⁰

Öte yandan, İhtiyâruddin'in Bengal'i fethettikten sonra yabancı Müslümanların gelişi için Bengal her zaman kapısını açık bırakmıştı. Farklı yerlerden Müslüman yönetici, asker ve komutan, İslâm vaizleri, sûfi-dervişler, öğretmen, tüccar ve bazıları kendi toprağında işgal edildikten sonra yeniden kaderi aramak için gelmiştir. Ne amaçla gelirse gelsin, herkes İslâmiyet'in yayılışı için kendi alanında çabal gösteriyordu. Yukarıda zikredilen tablo ve figürler üzerinde biraz durursak, ana hatları ile Bengal'e göç etmenin doğal sebeplerini bulabiliriz.

- ♦ Bir komutan veya kavim lideri bir yerden başka bir yere giderse, onunla beraber büyük bir ordu grubunun varlığı bilinmektedir. Örnek olarak, İhtiyâr'ın Bengal üzerinden Tibet'e sefer düzenlediği anda onun 10.000 askerinin var olduğunu bilmekteyiz.³³¹
- ♦ Sûfi veya dervişler geldikleri zaman sadece onlar tek değil, büyük oranda müritleri veya yoldaşları geliyordu. Örnek olarak, Şah Celal'ın Sylhet'i fethettiği zaman onun 360 yoldaşı kaldı ve sonra onların çoğu Sylhet şehrinde evlenip yerleşme fırsatı buldu.³³²
- ♦ Moğolların İran'a saldırma sonrası çoğu İranlı başta Hindistan olmak üzere Bengal'e göç etmişti. Bazıları XVII. yüzyılın sonrası Bengal hâkimiyetinin başına geçtiler. Örnek olarak, şubedar Şah Şuja, Mir Cümle, Şaesta Han ve Mürşidabad'daki Nabablar da İranlı idi. Onları, devletin önemli kadrolarına tayin edilmesi ve cömertliğini göstermesinden dolayı bir çok İranlı Bengal'e sel gibi geldiler.³³³
- ♦ Delhi'de taht kavga sonrası yenilgiye uğrayan askerler, Bengal'e göç ediyordu. Örnek olarak yukarıda zikrettiğimiz gibi- 1. Halacîlerin, Delhi saltanatın başına geçtiği zaman,

³²⁹ Rahim, *Bangler Samajik-O- Sanskritic Itihas*, ss. 45, 48.

³³⁰ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s.108.

³³¹ Shiraj, *Tabaquat-i Nasiree*, s. 30.

³³² Hanif, N., *Biographical Encyclopaedia of Sufis: South Asia*, Sarup & Sons, New Delhi, 2000, s. 166.

³³³ Rahim, *Bangler Samajik-O- Sanskritic Itihas*, s.34.

İlbari Türklerin ve 2. Afganlar, Delhi'de Ekber'e karşı duramayınca Bengal'e göç ettiklerini biliyoruz.

- ♦ Delhi Sultan Muhammed bin Tuğluk zamanında şiddetli bir kıtlık meydana gelmiştir. O da, çok aileleri ve onların muhtaçları ile birlikte Bengal'e göndermişti. Çünkü o zaman Bengal, Hindistan'ın diğer bölgelerinden daha gıdaların varlığı için mükemmel bir bölge idi.³³⁴
- ♦ Babürlüler, Bengal'e geldiğinde başta askerler olmak üzere devlet yetkililerine ücretsiz olarak yerler dağıtılmıştı ve yerleşim için yeni şehirler kurulmuştu.

Abdur Rahim ve Abu A. Gaznavi'nin aktardığı bilgiler üzerine şöyle bir sonuca varmak istiyoruz ki, göç eden ve İslâm'a dönüş yapanlardan (Hindûlar ve Budistlerin üst sınıfından) birlikte oluşan oranı %60 üzerine çıktıktan sonra biz ilk önce *Kılıç teorisini*, sonra *Sosyal yapıdan kurtuluş teorisi* yani Bengal Müslümanların çoğu Hindûların alt sınıfından gelmiş-tiyenlerin iddiaları inkâr edebiliriz. Şimdi, kalan yaklaşma teorisinden az sayıda Müslüman çıkabilir. O da merkeze bağlıdır. Çünkü, onlar sultanların veya şubedarların makamında çalışıyordu. Onun için bazı fırsatları kazanmak amacıyla Müslüman olmuştur ve bunların çoğu Brahman veya üst sınıftan gelmiştir, demeliyiz. Örnek olarak- devlette Hindûlarla çalışanlar, alt sınıftan evlenmeyip üst sınıftaki Brahman kızları ile evlenmeyi tercih ediyordu. Bunun bir çok örneği de var.³³⁵ Sonuç olarak, Müslümanların sayısını artırma konusunda zikrettiğimiz teorilerden sadece *Göç teorisini* kabul etmek zorundayız.

Burada şu soru akla gelebilir: Bengal'de Müslümanların, Hindûların sayısını geçmesinin sebebi nasıl olmuştur? Bunun cevabını burada aktarmaya çalışacağız. J.A. Vas'a göre Müslümanların nüfus artış sayısı, Hindûlara göre daha çoktur. Bunun nedenleri ise- çok eşlilik, dul kadınlarla evlenilmesi, eşler arasında yaşların normalden daha fazla olması ve finansal açıdan durumun iyi olması neticesinde Müslümanların doğum oranının yüksek olması söz konusudur.³³⁶ Hint alt kıtasında İngiliz sömürgesi başladıktan sonra onların, Müslümanların yüksek doğum oranını değerlendirmeden başka bir çare veya teori kalmamıştır. Çünkü bu dönemde dönüştürülme sistemi kapatılmak üzere idi. Aynı zamanda göç meselesi sayesinde

³³⁴ Ahmad, Khwajah Nizamuddin, *The Tabaqat-i Akbari*, cilt-I, çev. B.DE, Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1927, ss. 223-25.

³³⁵ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 83.

³³⁶ Vas, J.A., *Eastern Bengal and Assam District Gazetteers- Rangpur*, Poineer Press, Allahabad, 1911, s. 44.

Müslümanların gelmesi de kısıtlı olmuştur. İngilizlerin hakimiyet dönemi ve yakın zamanlarda Müslümanların ekonomik ve hayat sürdürme durumu önceki gibi olmamasına rağmen doğum oranı Hindûlardan daha yüksek idi. O zaman söylemek mümkündür ki, Müslümanların altın çağ dönemlerinde çok eşlilik, dul kadınlarla evlenilmesi, eşler arasında yaşların normalden daha fazla olması doğum oranı yükselişinde fazlaca yardımcı olmuştur. Ayrıca, aşağıdaki önemli noktalarına dikkat etmekte fayda var.

- ♦ Müslüman yöneticilerin, amirlerin, tüccarların ve zengin adamların birden fazla eş alması çağdaş Bengal edebiyatına yansımaktadır. Şair Bipradasa söylüyor ki, ‘Hasanhat yerin çiftçisi Hasan, yüz eşi ile memnuniyetle hayat geçirmişti.’³³⁷ Burada ‘yüz eşi’ yerine dört eşi olabilir ve diğerleri hizmetçisidir. Çünkü İslâm dörtten fazla eş almayı kabul etmez. Aynı zamanda XV. yüzyılda Avrupalı gezgin Barbosa Bengal’de herkesin üçten fazla eşinden bahsetmiştir.³³⁸
- ♦ İslâm dini dul kadınlarla ile evlenme konusunu teşvik etmişti. Diğer yandan, Hindûlar bazen kızlarını ergenliğe erişmeden önce evlendiriyordu. Ancak Hindûların bir kanununa göre, dul kadınlara evlenmeyi yasaklamıştı. Genelde, Hindûlarda bir kadın 14-22 yaş arasında dul oluyordu. Bu açıdan onlar doğum oranı artışında geride kalmıştı.³³⁹
- ♦ Göç olarak gelenlerden çok kişi Hindûların üst sınıfıyla evlenmişti. Yani onlar sultan, sûfi, kadı ve zengin Müslümanlar idi. Devlet kadrosunda Hindûlarla Müslümanlar irtibat kurmuştur. Bu irtibatı evlenme konusuna kadar ulaştırmıştır. Örnek olarak Sultan Mahi Savar’ın bir Brahman kızı ile evlenmesi, Sultan İlyas Şah’ın Brahman olan bir dul kadınla evlenmesi ve bir Kâdı’nın bir Hindû kızı ile evlenmesi sadece bir kaç örnektir.³⁴⁰

Bengal bölgesinde İslâm dininin yayılışının önemli sebeplerinden biri ise gelen yeni İslam idealizminin takip etmesidir. Bir taraftan bu mesaj, eğitim gören ve yüksek sınıfa ait Hindûların dikkatini çekmişti. Diğer yandan depresif ve ezilen insanlığa eşitlik, adalet ve onur getirmişti. İslâm her zaman barış yolu takip ederek zulüm gören insanları musibetten kurtarmıştır. İslâm toplumda bu kadar kendi geniş kültürünü sağlarken biz Bengal kültüründe

³³⁷ Rahim, *Banglar Samajik-O- Sanskritic Itihas*, s. 43.

³³⁸ Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, s. 287.

³³⁹ Malik, Varun, “Problems Of Widow Remarriage In India: A Study”, *Journal of Business Management & Social Sciences Research (JBM & SSR)*, cilt-II, Şubat-2013, ss. 23-31.

³⁴⁰ Rahim, *Banglar Samajik-O- Sanskritic Itihas*, ss. 45-46.

İslâm dışı âdetlerini veya İslâm'dan önceki hayatımızın âdetlerini kabul etmek durumunda kalmaktayız.

İSLÂMİYET'İN YAYGINLAŞMASINDA OLUMSUZ SOSYAL UNSURLAR

Hint alt kıtasında Müslümanların gelmesi, bir karanlık asrın sona ermesine sebep olmuştur. Farklı açılardan bu değişimler meydana gelmiştir. Sosyal bağlamda bir yandan Hindistan'ın kuzey'indeki Budistlerin yok edilmesi gayretleri, diğer yandan dinî açıdan Bengal'de İslâmiyet'in geldiği anda Hindû dininin karşısında Budistlerin bir rekabet olarak ortaya çıkması söz konusudur. Örnek olarak, Aryan olmayan kavimler de İslâmiyet'in gelmesinden önce Budist dinine sahip çıkmıştı. Din konusunda bu birliği, İslâm gelince onun eşitliği ve kardeşliğini cezbederek onlar İslâm'a dönüş yapmıştır. Bu dönüş yapanlardan bazıları geçmişten miras olarak kalan ve uzun zamandır toplum arasında dolaşan kültürleri, davranışları ve Hindûların kutsal kitapları inanmaya devam etmişti. Hâl böyle olunca görüyoruz ki, Bangladeş'te İslâm kökten ayrılmış ve her zaman Kuran'a ait idealler ve ilkelere karşı uygun olmayan talimatları ve sembolleri özümsemektedir. Çünkü onların ne Kuran ne de dil hakkında herhangi bir bilgi vardı.³⁴¹ Enamul Haq da bunu şöyle değerlendirmektedir ki, Müslüman olduktan sonra bu eski âdetleri devam ettirerek onlar ne Arap Müslümanlardan gülme ve öksürme öğrenmiş ne de İslâm faaliyetleri öğrenmişti. Aslında onlar günlük faaliyetlerde, davranışlarda, dil ve yazmalarda, reform ve düşüncelerde tam Bengalli olarak kalmıştı.³⁴² Bu kısımda biz yeni Müslüman topluma olumsuz açıdan zarar vererek halk arasında popüler olan bazı olumsuz noktalar üzerine durmak istiyoruz.

3.1. Sûfilerin Fikir Ayrılıkları ve Bengal Halkı

Hindistan'da sûfilerin fazlaca fikir ayrılıkları dünyanın diğer yerlerinde görmek mümkün değildir. İran, Semerkand ve Buhara'dan gelen sûfiler, panteizme inanıyordu. Diğer yandan Hindistan'ı, eski zamanlarda yazılan bir çok Vedaların³⁴³ doğuş yeri olarak gösterilmesi ve bunun yanında felsefe ve mistisizmin ortaya çıktığı bir bölge olarak bilinmesi dikkat çekicidir.

³⁴¹ Kabir, Humayun, "Politics of Islam, the State, and the Contested Cultural Identity", Marased, Bibliotheca Alexandrina, 2012, s. 7.

³⁴² Haq, *Bonge Sufi Provab*, s. 110.

³⁴³ Vedalar, antik Hindistan'daki kadim yazmalardır. Sanskrit edebiyatının ve Hintlilerin kutsal kitaplarının bilinen en eski yazmalarıdır. Eski Hint rahiplerinin dini törenlerde kullandıkları el kitaplarının tümüdür. Veda kutsal bilgi anlamına gelir ve vedalar Hint felsefesinin ilk izlerinin bulunduğu kutsal metinlerdir.

Bir yüzyıl içinde Müslümanların sūfizmi temel saflıktan uzak durarak ve Hindûların yerli felsefesini daha zenginleştirerek ortak bir çerçeve oluşturdu. Böylece ilkeler ve idealler gevşemeye başlayınca Hintli sūfiler de çok sayıda farklı gruplar oluşturmaya çalıştı. Özellikle Çiştîyye tarikatına bağlı sūfiler, Hindûların ‘Bhakti’³⁴⁴ ibadetini kendi mistisizm kültürüne girdirdikleri iddia edilmektedir.³⁴⁵ O halde, Bengal için de aynı durumu görmek mümkündür. Çünkü, genelde Bengal sūfileri, XIV. yüzyılına kadar Hindistan’daki Çiştîyye ve Suhreverdî tarikatına bağlı olup onu takip ediyordu. XV. yüzyılın yarısından itibaren Bengal sūfileri özgür olsa da temel doktrinleri için Hintli sūfilere borçludur.³⁴⁶

Sri Çaytanya’nın doğmasından önce Bengal sūfizmi farklı farklı düşüncelere sahip olmuştu. Bengal’in her yerinde kırsal alanlar dâhi bölünen sūfizm grupları içine girmişti. Sri Çaytanya³⁴⁷ döneminde Navadip’deki Hindûlar, ‘Mansuri’ okumuştular. Çünkü orada Müslümanların etkisiyle Hindû dini merasimi ve kültürleri ortadan kaybolmaya başlamıştı. Ancak bu Mansuri’yi, Celalettin Rumi’nin ‘Mesnevî’ eserinin bir bozulmuş hali olarak söyleyebiliriz. Aynı zamanda Çaytanya ile fikirde ayrılmaya başlayan sūfilerin inançları da benzerdir.³⁴⁸ Müslüman sūfiler bunu görünce Çaytanya’nın müzik çalması ile İlah’a şükürlerini sunma sistemi kabul edip devam ettirmeye başlamıştır.³⁴⁹

Çaytanya’nın ölmesinin ardından Gavr’da tekrar Brahman etkisi baş kaldırmıştır. Bu yüzden onlar da ikiye bölündüler. Yani Bengal sūfileri gibi onlar da temel inançlardan uzak durmuştu. Diğer yandan, gerçek sūfî ve Baishnab temelinden çıkan yeni grupların etkisi, normal Müslümanların içinde bulunmaktadır. Bundan dolayı, normal insanların hayatında İslâm’ın farz metinleri hiç etkilememişti. Yukarıda zikrettiğimiz gibi Bengal halkı Müslüman oldu. Ancak iç-dış bakımından onlar Hindû âdetlerinden ayrılamamıştı. Hemen bunu terk etmek de mümkün değildi. Çünkü sufi-derişlerin hankah ve ikametgâhlarında hem Hindûlar hem de Müslümanlar

³⁴⁴ Bhakti, Hindûizm’de kendini adanmış kişinin bir tanrıya bağlılığını ve sevgisini ifade eder.

³⁴⁵ Massoud, Sami Gabriel, *Sufis, Sufi Turuq And The Question Of Conversion To Islam In India: An Assessment, Institute of Islamic Studies*, McGill University, National Library of Canada, 1997, s. 79.

³⁴⁶ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 73.

³⁴⁷ Hindistan’ın Bengal bölgesinde XVI. yüzyılda ortaya çıkan Tanrı-bilinçli bir azizdir ve Lord Çaitanya’nın ve o başlatıldığı Bhakti hareketinin kurucusudur. Bhakti Yoga ise gerçek ve içten bir Tanrı arayışıdır. Bu arayış sevgide başlar, sevgide devam eder ve sevgide biter.

³⁴⁸ Örneklerden biri olarak, Çaytanya, tanrı Krishna’nın adını tesbih olarak çekiyordu. Yerine Müslümanlar Allah’ın adını ‘Zikir’ olarak okuyordu. Sūfizm’in ‘Aşk’ıyla Baishnab’ların (Gavr grubuna) Radha ile bir benzerliği vardı. Enamul Haq bunu ‘*Bonge Sufi Provab*’ adlı eserinde detaylı bir şekilde yer vermişti.

³⁴⁹ Haq, *Bonge Sufi Provab*, ss. 113-14.

bir araya gelip görüşlerini paylaşıyordu. Sûfilerin liberal görüşleri ve diğer milletlere kardeş olarak görünen etkisi insanlar arasında yakınlaşma ilişkisi kurmaya çalışmıştı. Nihayetinde, XV. ve XVI. yüzyıllarda iki toplum büyük ölçüde birleşip birlikte karşılıklı hoşgörü görmeye başlamıştı.³⁵⁰ Böylece sadece Hindû ve Müslümanlar arasında değil, Budist, Aryan ve Aryan olmayanlardan da karışık bir İslâm kültürü Müslümanların içine girip kendi etkilerini sağlamıştır.³⁵¹ Bunlar sebebiyle XVI. yüzyıldan sonra sûfi adı yerine pir adı ortaya çıksa bile Bengal'e girdikten sonra pirizm, yanında taşıyan materyallerle toplum arasında değişimleri ortaya koymuştu.

3.2. Bengal'de Pirizm ve Halk Düşüncesi

Bengal'deki Pir tarikatı, dini senkretizmin bir başka tezahürüdür. Pir'e ibadet, Hindûlar ve Müslümanların ortak bir ibadet idi. Dışarıdan gelen Müslümanlar, Hindûlar ve yeni dönüştürülen Müslümanlarla beraber yaşayıp toplumdaki İslâm'ı kökten vurmaya çalışmıştı. Bunun neticesinde günümüzde de Bengal Müslümanlarının yaklaşık %70'i Pirizm doktrine inanıyorlar. Yarı eğitilmiş ve cahillerden başlayarak İslâm ilmine sahip büyük bilgin adamlar bile İslâm şeriatı dışı bu Pirizm doktrinden kurtulamamıştı. Ortadoğu bölgesinde Pirizm'in doğuşu ve daha sonra Bengal'e kadar geldiğinden bahsetmeyerek kısaca Bengal'de onların faaliyetleri ve halkla onların ilişkilerini inceleyeceğiz.

İslâm'dan önce Budistlerden sonra Hindûlar gelse bile Budist dini Bengal'den silinmemiştir. Orta Doğu'dan getirilen İslâm şeriatı dışı 'Pir puja'³⁵² Bengal'de bazı sûfilerin yüzünden daha yaygın hale gelmiştir. Onun için Budistler İslâm'a geçtiği zaman, önceki 'Çatya Puja' ile getirilen 'Pir puja' arasında hiç bir fark görememişti. Bu benzer şekillerden dolayı bazıları aslında İslâm'ın ne demek olduğunu, niçin geldiğini düşünmeyerek İslâm'ı kabul etmişti. Çatya Puja'nın bazı malzemeleri Pir pujanın içine koyup İslâm'da kabul görmeyen durumlar ortaya çıkarmıştı.³⁵³ Ayrıca bu Pir puja, Hindû Gurubad'ın³⁵⁴ yeni bir reformdur. Onun için

³⁵⁰ Chaudhury, Sushil, "Identity and Composite Culture: The Bengal Case", *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh (Hum.)*, Cilt-58, 2013, s. 5

³⁵¹ Haq, *Bonge Sufi Provab*, ss. 121-122.

³⁵² 'Puja' kelimesi ibadet mânâsına geliyor. Genelde Hindû ve Budistlere ait çeşitli zamanlarda ve çeşitli sebeplerle yapılan bir ibadettir.

³⁵³ Karim, *Social History of The Muslims in Bengal*, ss. 162-64.

Hindûlar da buna hayran olmuştur. Bir şaire göre, artık Müslüman Pirleri, Hindûların tanrısı oldular.³⁵⁵

Bengal'deki Pirlere Müslüman ve Hindûların birlikte tapma sebebi onları ilahî kuvvete sahip olarak tanımaları sebebiyledir. Bu Pirlere ait bazı inançları şöyle zikredebiliriz.³⁵⁶

- ♦ Bu Pirlere, Allah ile müritleri arasında mülakat için vakit ayarlamaktadır ve direkt Allah ile görüşürebilmektedir.
- ♦ Pirlere öldüklerinde müritler onları, insanlardan uzakta görünmez bir şekilde hayatta kaldıklarına inanmaktadır.
- ♦ Pirlere, öldükten sonra her yerde dolaşır müritlerin hallerini görüp Allah'a dua ediyor ve Allah bunu kabul ediyor.
- ♦ Hindûların tanrılarına tapan kimse tanrıdan nasıl dünyevi ihtiyaçları duyarak yardım istiyorsa; aynı şeyi ölen ve hayatta kalan Pirlere kendi müritleri için yapıyorlar.
- ♦ Pirlere, müritlerini geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanın musibetlerden korumaktadır. Ayrıca kehanette bulunarak gelecek durumları bildirebilirler.

Pir hakkında yukarıdaki inançlar, İslâm'ın gerçek şeriatına ilgi duymayan Müslümanların kalbinde yer etmeye devam etmiştir. O halde, bu insanlar, sadece İslâm'a hizmet sunan Müslüman sûfiler ve Pirlere ilgilenmemiştir; ayrıca onlar bu Pirlere temel sınırını geçerek hayallerinde efsanevi ve gerçek dışı Pirlere oluşturmuştur. Herhalde, yerli Hindûların kırsal tanrıları, İslâm'daki Pir elbisesini giydirerek son haline getirmiştir. Aşağıda hayali ve gerçek olmayan bu Pirlere bir kaç örneğini zikretmek istiyoruz.

- ♦ **Satya Pir:** Satya Pir, Bengal'de İslâmiyet'in popüler inanç ve uygulamalardan biridir. Hindû yazarlar, 'Narayana' için Pir kelimesini değiştirdiler. Ancak, Müslümanların Satya Piri ile Hindûların Satya ve Narayana arasında hiçbir farkı yoktur. Satya Pir'in ibadeti, XX. yüzyılın başlarında özellikle Bengal'in kuzey ve batı kesimlerinde bulunabilir. Satya Pir'in koltuğunu ahşaptan yapılmış ve şeker, süt, Hindistan cevizi, muz, fındık gibi şeyler

³⁵⁴ 'Gurubad'dan 'Guru' ise Pir Brahmaci eğitimde, yüksek kasttan gençleri ve öğrencileri yetiştiren kimsedir. Diğer yandan Hindûlarda dinsel önder ya da öğretmendir. Gurubad ise bununla ilgili işlerdir. Bengal'de Gurubad İslâm'ın girmesinden önce yayılmıştır. Onun için halk sonra İslâm kabul etse bile eski adetini bırakmamıştır.

³⁵⁵ Chaudhury, "Identity and Composite Culture : The Bengal Case", s. 6.

³⁵⁶ Barkley Center, *Islam and Development in Bangladesh: A Grassroots Perspective*, Georgetown University, 2016, ss. 21-30.

onun için feda edilmektedir.³⁵⁷ Buna inanmak için kişiye ait dinden çıkmak zorunda değildir. Bazı araştırmacılar tarafından Satya Pir'i, İslâm ve Hindû dini arasında bir anlaşma veya bir vasıta olarak kabul edilir.³⁵⁸

- ♦ **Paç Pir:** Bengal'deki Hindû ve Müslümanlardan bazıları Paç Pir'e (Beş Pir) inanmaktadır. Ancak bunların gerçek sayısını ne kadar olduğu hâlâ tartışma konusudur. Paç Pir'e tapan Batı Bengal'in gelişmemiş Müslümanları ve alt sınıftaki Hindûlar musibet anında kaza ve belâ, tekne batması ve çeşitli hastalıklardan bu Pirlerin onları koruduklarına inanmaktadır. Doğu cephesinde de aynı durumu görmek mümkündür.³⁵⁹ İslâm'a geçiş yaptıktan sonra Hindûlar, pagan düşünceler sayesinde Pir-dervişleri vasıta olarak kabul ederek bu Paç Pir'i oluşturmuştur.

Enamul Haq, Bon (orman) Pir, Manik Pir, Kumbir Pir, Camma Pir, Sonagazi Pir, Tena Pir, Lengta Pir ve Goda (at) Pir'den bahsetmektedir. Bu pirlere aşk ile secde eden insanları Batı ve Doğu Bengal'de görmek mümkündür.

3.3. Edebiyat Etkisi ve Halk Düşüncesi

Gerçekten İslâmiyet'in yayılışı sûfiler sayesinde olsa bile edebiyat faktörü de olumlu ve olumsuz iki şekilde katkı sağlamıştır. Bengal edebiyatının İslâm'a olumlu hizmetini önceki bölümlerde bahsettik. Burada sadece olumsuz noktalardan bahsedeceğiz. Daha iyi anlamak amacıyla bunu ikiye ayırabiliriz. Bunlar ise- 1. Dâhil ettirme 2. Teşhistir.

İlk olarak *dâhil ettirme*, doğaüstü alanda Bengal'de önceden kalan yerli tanrıları ile İslâm'daki doğaüstü fikirleri kabul etmenin yoludur. Yani İslâm'ın yayılışı sırasında bu aşamada Bengal edebiyatında karışık örnekleri görmekteyiz. Mesela, bir şiirde zikredilenlerin yarısı Hindûlarla ilgilidir, kalan yarısı İslâm ve Müslümanlara ait tarihsel isim ve simgeleridir. Aşağıdaki örneklerine bakarsak, konuyu daha iyi anlayabiliriz.

- ♦ 1686 yılında 'Ray Mangala' adlı şiir eserinde Dakshina Ray (Güney'in kralı) adlı kaplan tanrısı ve Müslümanların yol arkadaşı olan Bedi Gazi Han'ın methedilmesi bilinmektedir. Hindû ve Müslümanlar, ikisine eşit saygı gösteriyordu. Uzun zamandır savaştayken Tanrı

³⁵⁷ Banglapedia, 'Satya Pir', http://en.banglapedia.org/index.php?title=Satya_Pir, Et: 03.05.2018.

³⁵⁸ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 117.

³⁵⁹ Karim, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, ss. 253-54.

veya Allah onlar arasında barış istemişti. Ormanda kalan bu Gazi-derviş ve Tanrı Ray arasındaki ilişkileri çatışmalardan sonra çok iyi idi. Bunu Müslüman dervişiñ ölmesinin ardından mezarında kaplan tanrının başı sembolünü koymasından anlamaktayız.³⁶⁰ Yani İslâm'a Hindû tanrının sembolü dâhil edilmişti.

- ♦ Oğulların şifa bulması ya da doğum sebebiyle vasıta olarak İslâm ile ilgili şarkı törenleri ve merasimler düzenliyordu. Bu törenlerde şarkıcı olarak eğitim görmeyen alttaki Hindûlar ve Müslümanlar katılıyordu. Yerli tanrıların yanında Müslüman Papaz şairlerin nesilden nesile dolaşan bu tür şarkılar insanlar arasında din fikrini uyandırmıştı.³⁶¹
- ♦ Seyyid Sultan'ın 'Nabibangsha' (Peygamber ailesi) adlı eserinde yerli ve yurt dışı din unsurları bulunmaktadır. Bir Pir olmasına rağmen Seyyid Sultan, Hindûların Ramayana, Mahabharata ve Veda Purana'yı ezberleyip takip ederek bunu yazmıştı. Onun eserinde Brahma, Şiva, Vişnu ve Krişna nebi olarak sayılmıştı.³⁶²

İkinci olarak, *teşhis*, yerli zatlar ile İslâm zatının bir tanıtım prosedürüdür. XVI. yüzyıldan beri Bengal edebiyatında roma, epik, efsanevi ve methedici şiirlerinde bunların uygulaması görünmektedir. Bu uygulamaların sebebini bulmak fazla zor bir şey değildir. Giriş bölümünde zikrettiğimiz gibi, Aryan elbisesi giyerek Brahmanlar, Bengal'de siyasî saldırıları düzenleyemediği halde sosyo-kültürel açıdan saldırmıştı. Doğu cephesindeki alt sınıftaki Hindûların, İslâmiyet'in gelmesinden önce Brahmanların bu destanlar hakkında yavaş yavaş Hindû dini ile ilgili bazı bilgileri öğrenmiştir. Fakat onlar bu destanlar veya kutsal kitaplar hakkında bilgileri olsa bile ne dokunabiliyor ve ne de okuyabiliyordu. Daha sonra bu durum tamamen değişmiştir. XVI. yüzyıla ait bir şaire göre, Hindû ve Müslüman herkesin evinde 'Mahabharata' okunmuştur.³⁶³ Bununla ilgili örnekler şöyledir:

- ♦ Arapça'da Allah kelimesi Müslüman olan herkes tarafından söylenmektedir. Ama 'Allah'ı, Sanskritçe de 'Biswanath' (Bütün dünyanın Rabbi), Sunyarup (Allah'ın şekli yok) ve Biswarup (evrensel şekli) olarak çevrilmeye çalışılmıştır. Diğer yandan, İslâm

³⁶⁰ Sarkar, Sutapa Chatterjee, "Life, Literature and Folk Deities in the Mangroves", *Perspectives in Indian Development New Series 16*, Nehru Memorial Museum and Library, 2013, ss. 8.

³⁶¹ Nawaz, Ali, *Mymensingh Geetika: Tatkalin Somaj O Prasangik Kotha*, Asiatic Society of Bangladesh, Aralık-1985, s. 139.

³⁶² Eaton, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, ss. 319, 322.

³⁶³ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 114.

Peygamberi bir ‘Hindistan Öğretmeni’ olarak tanıtılmaya başlamıştır.³⁶⁴ Bundan etkilenerek Bengal Müslüman şairleri de yazmaya başlamıştır.

- ♦ XVI. yüzyılın şairi Hacı Muhammed, Allah’ı, ‘Gushay’, Seyyid Murtaza, Peygamberin kızı Fatma’yı ‘Jagat Janani’ (Dünyanın annesi), Seyyid Sultan da Allah’ı Sanskritçe de ‘Pravu’ ya da ‘Niranjana’ (şekilsiz) olarak teşhis etmişti. XVIII. yüzyılın şairi Ali Raca, Allah’ı Niranjana, İswar, Jagadiswar ve Karatar olarak zikretmişti.³⁶⁵ Günümüzde Allah’ın yerine kullanılan bu kelimeleri, Hindûlar kullanıyorlar. Genelde, Allah kelimesi kullanıyorsa bile günümüzde Müslümanlar bazen eş anlamı olarak bunları kullanmaya başlamıştır.
- ♦ Bir yandan şair Shankaracharya, Satya Pir’i Sultan Alâeddin Husen Şah’ın torunu olarak Müslüman dese bile diğer yandan, şair Krişna Hori, Satya Pir’i tanrı Çad Bibi’nin eşi olarak dünyaya her insanı musibetten korumak için gelmiştir, demişti. Diğer eserlerde Brahmanları tanrı Bişnu’nun eşi olarak kaydetmişti.³⁶⁶ Hâl böyle devam ettiği sırada, Müslüman Pir ve Hindû tanrıları bir olup tek bir inanç olarak ortaya çıkmıştır.

Pirizm’in bu negatif sonucu XXI. yüzyıla kadar gelmiştir. Bunun varlığından hâlâ acı çekilmektedir. İslâm şeriatı dışı popüler olan ve uygulanan bu etkinlikler eski sufizm’i uzaklaştırmıştı. Yani gerçekten kötü tarafları kabul eden günümüz Pirizmi, gerçek sûfizme ayakta durma fırsatı vermemiştir. Bu nedenle ilk dönemlerdeki sûfi karakterlerini bu dönemde bulamıyoruz.

³⁶⁴ Sharif, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, s. 112-13.

³⁶⁵ Sharif, Ahmad, *Syad Sultan Tar Gronthaboli O Tar Jug*, Bangla Academy, Dhaka, 1972, s. 200.

³⁶⁶ Nawaz, Ali, *Mymensingh Geetika: Tatkalin Somaj O Prasangik Kotha*, ss. 142-43.

SONUÇ

Bengal bölgesinde İslâmlaşmanın aşamaları İhtiyâruddin Muhammed b. Bahtiyar Halacî'nin gelmesi ile resmen XIII. yüzyılda başlamış; XIV. yüzyılda yaygın hale gelmiş; XV. yüzyılda İslâmlaşmanın hızı azalmış; XVI. yüzyılda tekrar artmış ve XVIII. yüzyılın son zamanlarında ise yavaşlamıştır. İslâm dini, Bengal bölgesinde belli bir zaman içinde yayılmamıştı. Müslümanlar açısından Bengal'in fethi hayırlı bir lütuftur. Çünkü Hint alt kıtasının bir parçası olsa da Bengal, Aryan medeniyetinin dışında kalmıştır; hatta Batı Bengal'den de farklı kalmıştır. Bazı sebeplerden dolayı Doğu cephesinde başta Hindû dini olmak üzere Budist dininin etkisi son bulmuştur. Yani siyasî bakımından Bengal İslâm hakimiyeti temelini kurulmuştur.

Dünyada İslâmiyet'in yayılışı için faaliyet gösteren İslâm tebliğ grupları, kendi dinî faaliyetlerini sürdürmek için yerli çevrenin oluşumu ve sosyal durumunu inceleyerek ona göre harekete geçmektedirler. Örnek olarak, Doğu Asya'daki İslâmiyet'in, Mekke'deki İslâm ile bir benzerliği vardı. Fakat Hint alt kıtası ve Bengal'de İslâmiyet'in yayılışı farklı bir şekilde oldu. Buradaki İslâm '*Popüler İslâm*' yani yerli kültüre göre oluştu ve devam etti. Grup veya kişisel etkisi ve önceki kültürel yapısından çıkmamasından dolayı Bengal İslâm'ı, Mekke'deki İslâm'ı fazla takip edememişti. Çünkü Hindistan'ın diğer yerlerinden gelen yerli kültürler sebebiyle Bengal halkı, bu kültürler etkisinde kalan İslâm'a geçiş yapmışlardı.

Bengal halkı için İslâm'a geçiş yeni bir toplum ve kültürün kabulü mânâsına gelmiyordu. Çünkü, onlar İslâm'a geçiş yaptıktan sonra da aynı elbiseleri, yemekleri ve isimleri kullanıyordu. Ayrıca bu geçişler üzerine bazı teoriler ortaya çıkmıştı. Biz tezimizde bu teorileri değerlendirip göç teorisini kabul edip kalanları reddettik. Çünkü merkezden uzak bir yer olduğu için Bengal bölgesinde İslâmiyet'in yayılması özel olarak belli baskılara maruz kalmadı. Yerine göç dalgasının artışı ile Müslüman sayısı çoğalmıştır. Bu yeni Müslümanlar, bazen Hindû ve Budistlerin bir zamanlar ibadet etmek için kullanılan din merkezlerini (Tapınak ve Pagoda) yıkararak oralara inşâ edilen kendi hankah ve dergâhlarında eğitim alıyorlardı. Ayrıca Hindû ve Budistler, eski âdetlerine göre bu dergâh ve hankahlara geliyorlardı. Onlar, tapınağın yerine dergâh kuran sûfiler ve âlimleri önceki Pagoda sahipleri gibi zannediyordu. Bu açıdan Hindû

veya diğerk milletlerden kişiler Müslüman olsalar bile gerçekten İslâm'a geçiş yapmaları ne kadar doğru olarak kabul edilebilir bilemiyoruz.

Bengal'in İslâmlaşması, yeni bir Müslüman toplumun oluşturulmasında sûfi ve ulema topluluğunun önemli katkıları olmuştur. Bunlar dini yaymak üzere eğitim ve insan faaliyetlerine önem vermişlerdir. Toplum etiğini geliştirerek halk arasında tek tanrılı İslâm dininin yaygınlaşmasını sağlamak için çalışmışlardır. Ayrıca eğitim ve kültürün yayılmasını da desteklemişlerdir. Müslümanlar arasında dayanışma duygusunu aşilayarak dünyevî ve entelektüel geleneğin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Köprünün ortasında bulunan bu İslâm hizmetçileri, köprünün iki tarafında kalan insanları İslâm adına kazanmışlardı.

Aslında bu faaliyetler Bengal Müslümanları için siyasî ve sosyal bir platform oluşturmuş ve Bengal tarihinin temelini atmıştır. Bu birliği sağlamak için Bengal dili ve edebiyatının önemi de dikkat çekicidir. Eğer Bengal, Müslümanlar tarafından fethedilmeseydi, bu cephe yüzyıllarca daha Hindû yönetimin elinde kalacaktı. Eğer Hindû yönetiminin elinde kalsaydı, Bengal dili ve Müslüman toplumu ortadan kaybolacaktı. Hem de biz Hindûlarla çevrili olan bir ülkenin sınır ötesinde böyle bir Müslüman devletinin ortaya çıkışını göremeyecektik.

Son olarak Bengal İslâm Tarihi, İslâm'ın gerçek yöntemleri ile yerli yaklaşımları bir araya getirerek İslâmlaşma konusunda bir sonuç ortaya çıkmıştı. Bunun sayesinde Bengal İslâm'ı günümüze kadar gelmiştir. Ancak din felsefeciler, reformcular ve bazı yazarlar bu yönü inkâr etse de bu toprak ve yerli halkın kültürleri ile İslâm'ın bu adaptasyonu tarihsel ve gerçek sosyal yapı açısından başarılı olduğunu Bengal halkı kabul etmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Ahmad**, A.K.M. Nazir, *Bangladeshe Islamer Agomon*, Bangaldesh Islamic Center, Dhaka, 2013.
- Ahmad**, Khwajah Nizamuddin, *The Tabaqat-i Akbari*, cilt-I, çev. B. DE, Asiatic Society of Bengal, Calcutta, 1927.
- Ahmad**, Sultan Jahan, “Muslim Society in Midnapur- A Social Study of a Bengal District (1800-1919)”, *Doktora Tezi*, Jadavpur University, Calcutta, 1982.
- Ahmed**, Helal Uddin, “History”, *Banglapedia*, <http://en.banglapedia.org/index.php?title=History>, Et: 10.07.2018.
- Ahsan**, Abdullah AI, “Spread of Islam in Pre-Mughal Bengals”, *Intellectual Discourse*, cilt-II/I, 1994, ss. 41-55.
- Akhanda**, Mahfuzur Rahman, *Arakaner Musalmander Itihas*, Bangladesh Co-operative Book Society, Dhaka, 2013.
- Ali**, Muhammad Mohar, *History of the Muslims of Bengal*, cilt-1A, Islamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 2003.
- Ali**, Syed Murtaza, *Saints of East Pakistan*, Oxford University Press, Dhaka, 1971.
- Bagchi**, Kanangopal, *The Ganges Delta*, Calcutta University, 1944.
- Bagchi**, Prabodh Chandra, “Political Relations Between Bengal and China in the Pathan Period”, *Visva-Bharati Annals*, cilt- I, 1945, ss. 109-136.
- Barkley Center**, *Islam and Development in Bangladesh: A Grassroots Perspective*, Georgetown University, 2016.
- Barua**, Pranab Kumar, *Bangladesher Baudhadharma O Sankskriti*, Bangla Academy, Dhaka, 2007.
- Bengal District Gazetteers**, Mymensing, 1910.
- Beverley**, H., *Report on the Census of Bengal (1872)*, Bengal Secretariat Press, Calcutta, 1872.
- Bhattacharya**, Sukumari, *Praçin Bharat*, National Book Agency Private Limited, Calcutta, 1998.
- Bhattasali**, Nalini kanta, *Coins and Chronology of the Early Independent of the Sultans of Bengal*, England, 1922.

- Buchanan**, Francis, *A geographical, Statistical, and Historical Description of the District, or Zila, of Dinajpur, in the Province, or Soubah, of Bengal*, Baptist Mission Press, Calcutta, 1833.
- Cemali**, Mevlana, *Siyeru'l- Arifin*, Delhi Baskısı, H. 1311.
- Chand**, Tara, *Influence of Muslim on Indian Culture*, The Indian Press, Allahabad, 1922.
- Chaudhury**, Sushil, "Identity and Composite Culture: The Bengal Case", *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh (Hum.)*, cilt-58, 2013, ss. 1-25.
- Chowdhury**, Abdul Momin, *Dynastic History of Bengal*, The Asiatic Society of Pakistan, Asiatic Press, Dhaka, 1967.
- Dani**, A. H., "Shamsal-Din-Ilyas Shab, Shab-i- Bangalah", *Bengali Literary Review*, Nisan-1957.
- _____, "Early Muslim contact with Bengal", *Proceedings of the Pakistan Historical Conference*, Bölüm-I, 1951, ss. 6-38.
- Eaton**, Richard M., *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760*, University of California Press, UK, 1993.
- _____, "Islam in Bengal", *The Islamic Heritage of Benagl*, Ed. George Michell, UNESCO-Paris, 1984, ss. 23-36.
- _____, "The Political and Religious Authority of the Shrine of Baba Farid," *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam*, ed. Barbara D. Metcalf, University of California Press, 1984, ss. 333-56.
- _____, *Islamer Abbhuday Ebong Bangladesh*, çev. Hasan Sharif, Islamic Foundation, Dhaka, 2008.
- Et-Tancı**, Muhammed, *İbni Batûta Seyahatnâmesi*, Haz. Mümin Çevik, cilt-I-II, Üçdal Neşriyet, İstanbul, 1983.
- Farooqi**, N.R., "Delhi Sultanlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, IX, 130-132.
- Faruk**, Akhter, *Bangalir Itikotha*, Zulkarnayn Prokashoni, Dhaka, 1985.
- Gate**, E.A., *Census Of India 1901*, cilt-VI, Bengal Secretariat Press, Calcutta, 1902.
- Gupta**, P. C. Das, *The Excavations at Pandu Rajar Dhibi*, Directorate of Archaeology, West-Bengal, 1964.
- Gürkan**, Salime Leyla, "Şer", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2010, XXXVIII, 545-547.

- Habibullah**, N.M., *Rohinga Jatir Itihas*, Bangladesh Co-Operative Book Society, Dhaka, 1995.
- Hanif**, N., *Biographical Encyclopaedia of Sufis: South Asia*, Sarup & Sons, New Delhi, 2000.
- Hannan**, Mohammad Abdul, *Bangalir Itihas*, Anupam Prokashani, Dhaka, 1999.
- Haq**, Enamul, *Muslim Bengali Literature*, Pakistan Publications, Karachi, 1957.
- _____, *A History of Sufism in Bengal*, Asiatic Society of Bangladesh, Dhaka, 1975.
- _____, *Bonge Sufi Provab*, Ramon Publishers, Dhaka, 2011.
- _____, *Purva Pakistane Islam*, Dhaka, 1948.
- Hoduvala**, Shahpurshah Hormasji, *Studies in Indo-Muslim History*, Mumbai, 1939.
- Husain**, Syed Sajjad, “*Bengladeş*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1992, V, 442-447.
- İbn Hurdâzbih**, *Kitabü'l Mesalik ve'l-Memalik*, دار صادر أفست ليدن, Beirut, 1889.
- Islam**, Mufakkharul, “Upamahadeshe İslâm Procharer Prothom Parba”, *Islamic Foundation Dergisi*, Muslim World Chapter, 1984.
- Islam**, N., *Praçin İtihase Ruhmi Rajjo*, ed. M. Siddiki, Arakan Historical Society, 2000.
- Islam**, Syed Amirul, *Itihas Shondhan*, Muktaadhara, Dhaka, 1988.
- Ismail**, Muhammad, *Development of Sufism in Bengal, Doktora Tezi*, Temel İslam Bilimleri, Aligarh Muslim University, 1989.
- Jack**, J.C., *Final Report on The Survey and Settlement Operations in the Faridpur District, 1904 to 1914*, Bengal Secretariat Book Depot, Calcutta, 1916.
- Journal of the Asiatic Society of Bangladesh*, Dhaka, cilt- XIV.-XVI., 1979-81.
- Kabir**, Humayun, “Politics of Islam, the State, and the Contested Cultural Identity”, *Marased, Bibliotheca Alexandrina*, 2012, ss. 5-42.
- Karim**, Abdul, “The Rohingyas: A Short account of their History and Culture”, *Monthly Arakan*, Sayı- XIX, Temmuz-2011.
- _____, *Banglar Itihas (1200-1857)*, Jatiya Sahitya Prakash, Dhaka, 2012.
- _____, *Banglar Itihas (Sultani Amal)*, Jatiyo Sahitya Prakash, Dhaka, 2013.
- _____, *Banglar Itihas Mugle Amal*, Jatiya Grontha Prakashan, Dhaka, 2007.

- _____, *Banglar Musalmander Samajik Itihas*, çev. Mukaddesur Rahman, Angel Press and Publication, Dhaka, 2006.
- _____, *Chattograme Islam*, Byy, Yyy.
- _____, *Corpus of the Muslim Coins of Bengal*, Asiatic Society of Pakistan Publications, Dhaka, 1960.
- _____, *Murshid Kuli Khan and his Times*, Dhaka, 1963.
- _____, *Social History Of The Muslims in Bengal*, Asiatic Society of Pakistan, Dhaka, 1959.
- _____, *Sultani Amole Bangladeshe Madrasah Sikhkhar Utpatti O Bikash*, Islamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 2002.
- Khan**, Abbas Ali, *Banglar Musalmander Itihas*, Bangladesh Islamic Center, Dhaka, 2011.
- Khan**, Muhammad Mojlum, *The Muslim Heritage of Bengal*, Kube Publishing, UK, 2013.
- Khan**, Muhiuddin, “Bangladeshe Islam: Koekti Totthya Sutra”, *Masik Madina*, Sayı-X, Ocak-1992, ss. 35-44.
- Konukçu**, Enver, “*Halacîler*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 1997, XV, 227.
- _____, “*Bâbürlüler*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1991, IV, 400-04.
- _____, “*Bengal Sultanlığı*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1992, V, 437-439.
- Lee**, Cemil, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, TDV Yayınları, Ankara, 1991.
- Majumdar**, Ramesh Chandra, *Bangladesher Itihas: Praçin Jug*, VI. baskı, Calcutta, 1974.
- Malik**, Varun, “Problems Of Widow Remarriage In India: A Study”, *Journal of Business Management & Social Sciences Research (JBM & SSR)*, cilt-II, Şubat-2013, ss. 23-31.
- Mannan**, Mohammad Abdul, *Amader Jatiswattar Bikashdhara*, Kamiub Prokashon Limited, Dhaka, 2006.
- _____, *Bangla O Bangali: Mukti Sangramer Mooldhara*, Bangladesh Co-operative Book Society, Dhaka, 2006.
- Marrison**, G. E., “The Coming of Islam to the East Indies”, *Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society*, cilt. XXIV/I, 1951, ss. 28-37.
- Massoud**, Sami Gabriel, *Sufis, Sufi Turuq And The Question Of Conversion To Islam In India: An Assessment*, Temel İslam Bilimleri, McGill University, National Library of Canada, 1997.

- Masumi**, M. Saghir Hasan, “Bengal’s Contribution To Islamic Learning?”, Islamic Research Institute, *Islamic Studies*, cilt-VI/ 2, Haziran- 1967, ss. 155-170.
- Ma Tong**, *Zhongguo Yisilan Jiaopai yu Menchen Zhidu Shilue*, ed. Ningxia Renmin, Chubanshe, 1995.
- Milot**, Jean-Rane, *The Spread of Islam in Bengal in the pre-Mughul period (1204-1538 A.D.) - Context and Trends*, Yüksek Lisans Tezi, Temel İslam Bilimleri, McGill University, 1970.
- Muqtadir**, Maulavi Abdul, *Catalogue of Arabic and Persian Manuscripts*, Oriental Public Library, cilt-V., Bölüm- I, Calcutta, 1908.
- Murshid**, Ghulam, *Hajar Bachhorer Bangla Sanskriti*, ABOSAR, Dhaka, 2008.
- Nawaz**, Ali, *Mymensingh Geetika: Tatkalin Somaj O Prasangik Kotha*, Asiatic Society of Bangladesh, Dhaka, Aralık-1985.
- Özcan**, Azmi, “Bengal”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 1992, V, 436-437.
- _____, “Muhammed Bahtiyâr Halacî”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Ankara, 2005, XXX, 505-506.
- _____, “Nizâmeddin Evliyâ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, 2007, XXXIII, 179-180.
- Periplus of the Erythraean Sea*, çev. Wilfred H. Schofe, Lungmans, Green ve Co., London, Calcutta, Mumbai, 1912.
- Phayre**, A.P., “On The History Arakan”, *Journal of the Asiatic Society of Bengal (JASB)*, cilt-XIII, Calcutta, 1844.
- Qanungo**, Suniti Bhushan, *A History of Chittagong*, Cilt-1, Billah Printed, 1988.
- Rahim**, Abdur, *Bangler Samajik O Sanskritik Itihas*, Cilt-II, çev. Mohammad Asaduzzaman ve Fazle Rabbi, Bangla Academy, Dhaka, 1996.
- _____, *Bangler Samajik-O- Sanskritik Itihas*, Cilt-I, çev. Mohammad Asaduzzaman, Bangla Academy, Dhaka, 2008.
- Rahim**, Mohammad Abdur, Mahmood, A.B.M., *Islam*, Sirajul, Chowdhury, Momin, *Bangladesher Itihas*, Nawroze Kitabistan, Dhaka, 2013.
- Rashid**, A. N. M. Bazlur, *Amader Sufi Sadhak*, Islamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 1984.
- Ray**, Nihar Ranjan, *Bangalir Itihas: Adi Porbo*, Book Emporium Limited, Calcutta, Yyy.
- _____, *Bangalir Itihas: Adi Porbo*, thk. Shuvash Mukhapaddhay, Mukhtadhara, Dhaka, 1983.

- Roy, Asim**, *The Islamic Syncretistic Tradition in Bengal*, Princeton University Press, New Jersey, 1983.
- Rubbee**, Khondkar Fuzli, *Haqiqa-i Musalman-i Bangalah*, çev. Muhammad Abdur Razzak, Bangla Academy, Byy, Yyy.
- _____, *The Origin of the Musalmans of Bengal*, Thacker Spink and Co., Calcutta, 1895.
- Saklayen**, Gulam, *Bangladesher Sufi Sadhak*, Islamic Foundation, Dhaka, 2003.
- Salim**, Ghulam Husain, *The Riyazu-S-Salatin: A History of Bengal*, çev. Maulavi Abdus Salam, The Asiatic Society, Calcutta, 1902.
- Sarkar**, J.N., *Islam in Bengal*, Ratna Prakashani, Calcutta, 1972.
- Sarkar**, Sutapa Chatterjee, “Life, Literature and Folk Deities in the Mangroves”, *Perspectives in Indian Development New Series 16*, Nehru Memorial Museum and Library, 2013, ss. 1-24.
- Sharif**, Ahmad, *Syad Sultan Tar Gronthaboli O Tar Jug*, Bangla Academy, Dhaka, 1972.
- Sharif**, Hasan, *Bangladeshe Islam: Tatta O Bastobata*, Adorn Publication, Dhaka, 2010.
- Shiraj**, Minhaz-i, *Tabaquat-i Nasiree*, çev. Abul Kalam Mohammed Zakaria, Bangla Academy, Dhaka, 1983.
- Siddiqui**, Iqtidar Husain, “Mughal Relations With the Indian Ruling Elite”, *Munshiram Manoharlal*, New Delhi, 1983, ss. 78-86.
- Talib**, Abdul Mannan, *Bangladeshe Islam*, Islamic Foundation Bangladesh, Dhaka, 2002.
- Taylor**, James, *A Sketch of the Topography & Statistics of Dacca*, Military Orphan Press, Calcutta, 1840.
- Thapar**, Romila, *Bharatborser Itihaas*, çev. Krishna Gupta, Orient Longman Limited, Calcutta, 1960.
- Ullah**, A.B. M. Foez, “Chattagram Saptam Satake Muslim Agaman Ebong Rajya Pratisthaa Kotha”, *Daynik Bhorerkagoj*, 15 Temmuz-2016.
- Vas**, J.A., *Eastern Bengal and Assam District Gazetteers- Rangpur*, Poineer Press, Allahabad, 1911.
- Webster**, J.E., *Eastern Bengal And Assam District Gazetteers: Noakhali*, Pioneer Press, Allahabad, 1911.

Wise, James, *Notes on the Races, Castes and Trades of Eastern Bengal*, cilt-I, çev. Fauzul Karim, Dana Publishers, Dhaka, 2000.

Yousuf, Siddique, “The Diffusion Of Islam in Bengal and The Articulation of a New Order” *J.R.S.P.*, cilt-XLV/II, 2008.

Zaman, Hasan, *Samaj Sangskriti Sahita*, Gyan Bitarani, Dhaka, 2012.

Internet Kaynakları:

Banglapedia, ‘*Satya Pir*’, http://en.banglapedia.org/index.php?title=Satya_Pir, Et: 03.05.2018.

TURKOSFER, “*Babür İmparatorluğu*”, https://www.turktarih.com/Babür_İmparatorluğu.html, Et: 10.04.2018.

Türk Tarih, “*Babür İmparatorluğu*”, https://www.turktarih.com/Babür_İmparatorluğu.html, Et: 11.04.2018.